

Ruimte geven aan sport en bewegen

Onderzoek naar de relatie tussen
ruimte voor sport, bewegen en spelen
en ruimtelijke ordeningsafwegingen

Colofon

Februari 2025

Dit document is tot stand gekomen door een samenwerking tussen Urhahn | stedenbouw & strategie, Platform 31 en Urban Dynamics in opdracht van het ministerie van VWS. De publicatie is samengesteld door Urhahn | stedenbouw & strategie.

Urhahn | stedenbouw & Strategie

Ad de Bont
Wendy van Kessel
Ludo Mathijssen
Milja Hartikainen

Platform 31

Jacomijn Baart
Dunya Shamsaddini

Urban Dynamics

Daniel Casas Valle

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder schriftelijke toestemming van de rechthebbenden.

Het beeldmateriaal is zorgvuldig samengesteld. Waar van toepassing is de bron vermeld. Mochten er foto's in staan die in strijd zijn met het auteursrecht, dan verzoeken we degenen die menen aanspraak te kunnen maken op auteursrechten, contact op te nemen.

Urhahn | stedenbouw & strategie
www.urhahn.com

Ministerie van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport

STEDENBOUW
& STRATEGIE

urban dynamics
design | planning | research | reflection

Ruimte geven aan sport en bewegen

Onderzoek naar de relatie tussen ruimte voor sport, bewegen en spelen en ruimtelijke ordeningsafwegingen

Urhahn | stedenbouw & strategie, Platform 31 en Urban Dynamics
in opdracht van het ministerie van VWS

Inhoud

5	1. Samenvatting
8	2. Aanleiding
11	3. Onderzoeksmethodiek
12	4. De definitie van sport, bewegen en spelen in het ruimtelijk domein
14	5. Leren van het verleden
21	6. De Huidige praktijk
32	7. Gemeentelijk instrumentarium
35	8. Aanbevelingen

36	Bijlage 1. Wat voor instrumentarium hebben gemeentes in handen?
38	Bijlage 2. Historische analyse
76	Bijlage 3. Ruimtelijke analyse
84	Bijlage 4. De huidige ruimtelijke praktijk en de toekomst
88	Bijlage 5. Input internationale context
97	Noten en afbeeldingsbronnen

1. Samenvatting

De Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2024 laat zien dat het percentage inwoners van Nederland met overgewicht zal oplopen tot 64% in 2050. Te weinig beweging is één van de factoren die leiden tot een ongezonde samenleving. Daarnaast groeit het aantal mensen, met name jongeren en ouderen, dat kampt met mentale problemen en eenzaamheid. Dat heeft grote gevolgen voor de volksgezondheid en zorgkosten. Op beide vlakken hebben sport en bewegen bewezen positieve effecten. Tegelijkertijd verandert de manier waarop we sporten; individueel sporten neemt toe en vraagt om meer openbare beweegruimte. Dit botst met de woningbouwopgave en stijgende verkeersdruk, wat de toegankelijkheid van sport en bewegen belemmert. Daarbij speelt dat op veel plekken verduurzaming van sportinfrastructuur noodzakelijk is, wat de sportinfrastructuur verder onder druk zet. Een integrale benadering van ruimtelijke inrichting en sportvoorzieningen is essentieel voor een gezonde en inclusieve samenleving.

De Rijksoverheid heeft de ambitie om 75% van de bevolking in 2040 te laten voldoen aan de nationale beweegrichtlijn.¹ Er is daarbij een groeiend besef, onder andere door de invoering van de Omgevingswet, dat de inrichting van onze leefomgeving van groot belang is voor de gezondheid van de Nederlanders. Het is daarbij belangrijk om te beseffen dat de Omgevingswet (2024) het principe 'decentraal tenzij' hanteert, wat betekent dat de ruimtelijke-orderingskeuzes hoofdzakelijk op lokaal niveau worden gemaakt. De Rijksoverheid heeft een sturende rol op het gebied van grote infrastructurele projecten en de nationale woningbouwopgave.

Sinds enige decennia spelen marktpartijen een belangrijke rol bij gebiedsontwikkelingen. Veel gebiedsontwikkelingen worden privaat of via publiek-private samenwerking tussen lokale overheden, markt en woningcorporaties gerealiseerd. De manier waarop we sturing geven aan de inrichting van onze leefomgeving is hierop gebaseerd en wordt mede bepaald door het grondexploitatie-resultaat. Om financiële risico's voor gemeenten te beperken, hanteren veel gemeenten een faciliterend grondbeleid waarbij de grond niet in handen is van de overheid. De kosten lopen ver vooruit op de baten. Investerings in

maatschappelijke voorzieningen zoals beweegruimte worden daardoor beschouwd als investeringen die ten koste gaan van het rendement, terwijl het eigenlijk investeringen voor de lange termijn zijn. Door urgente, concurrerende ruimteclaims (woningbouw en infrastructuur) staat ruimte voor sport, bewegen en spelen onder druk. In nieuwe gebiedsontwikkelingen (greenfields), waar meer ruimte is, is het gemakkelijker ruimte voor sport en bewegen te realiseren dan bij binnenstedelijke transformaties waarin de ruimte letterlijk en figuurlijk veel beperkter is.

'Hoe wordt sport, bewegen en spelen meegenomen in ruimtelijke orderingsafwegingen en in hoeverre staat dit onder druk?'

Er is geen eenduidig antwoord te geven op de vraag hoe sport, bewegen en spelen meegenomen worden in ruimtelijke orderingsafwegingen. Met de in werking getreden Omgevingswet wordt de gezonde leefomgeving als maatschappelijk doel geformuleerd. De Omgevingswet hanteert het 'decentraal tenzij' principe, werken aan een gezonde leefomgeving is in principe een lokale aangelegenheid. In omgevingswet-instrumenten als gemeentelijke omgevingsvisies krijgen sport, bewegen en spelen daarom ook veel aandacht. De doorwerking in gebiedsgerichte (omgevings)plannen is echter geen vanzelfsprekendheid. Dit komt ook omdat de urgentie en opgave op lokaal niveau niet altijd worden gevoeld.

In algemene zin is er beleidsaandacht voor een gezonde leefomgeving, maar dit is lang niet altijd terug te zien in de ruimtelijke plannen. Zonder extra aandacht zal de ruimte voor sport en bewegen eerder af- dan toenemen, terwijl de nationale ambitie om iedereen meer te laten bewegen juist vraagt om meer ruimte voor sport en bewegen.

Dat vertaalt zich op verschillende manieren naar een aantal specifieke gebieden waar de ruimte voor sport en bewegen onder druk staat:

- Binnenstedelijke gebieden: Binnensteden worden verdicht zonder voldoende ruimte te maken voor sport en bewegen. Een beweegvriendelijke openbare ruimte delft vaak het onderspit ten opzichte van

ruimte voor woningen, werkplekken en (geparkeerde) auto's. De bestaande buitensportfaciliteiten liggen ver buiten deze stedelijke woongebieden en zijn vaak overbelast. Dit betekent dat steeds meer stadsbewoners relatief lange afstanden moeten overbruggen om buitensportfaciliteiten te bereiken.

- Druk op landschappen en natuurgebieden: Het grootste deel van ons buitengebied wordt benut als grootschalig, agrarisch productielandschap. Recreanten zijn aangewezen op het beperkt aantal aantrekkelijke landschappen en natuurgebieden die steeds intensiever worden gebruikt als recreatie- en sportruimte. Dit conflicteert met biodiversiteitsdoelen, maar leidt ook tot conflicten tussen de gebruikers onderling.
- Wederopbouwijken: Deze wijken zijn aan vernieuwing toe, veel buurt- en sportvoorzieningen zijn verouderd. Daarnaast veranderen de behoeften door de demografische samenstelling. Door de vergrijzing neemt het gebruik van sportvoorzieningen af. De gebiedstransformatie waar (sport- en onderwijs) voorzieningen plaatsmaken voor zorgvoorzieningen of (ouderen)huisvesting is overal zichtbaar. Daardoor neemt de beweegruimte af en het is moeilijk deze ruimte in de toekomst elders te vinden.
- Verschraling in landelijke gebieden: Sportparken in landelijke regio's verdwijnen of fuseren door teruglopende ledenaantallen, wat de afstand tot deze voorzieningen vergroot. Tegelijkertijd wordt minder geïnvesteerd in renovatie en verduurzaming van bestaande sportinfrastructuur.

'Overheden kunnen eigen gezondheidsambities vastleggen en uitwerken.'²

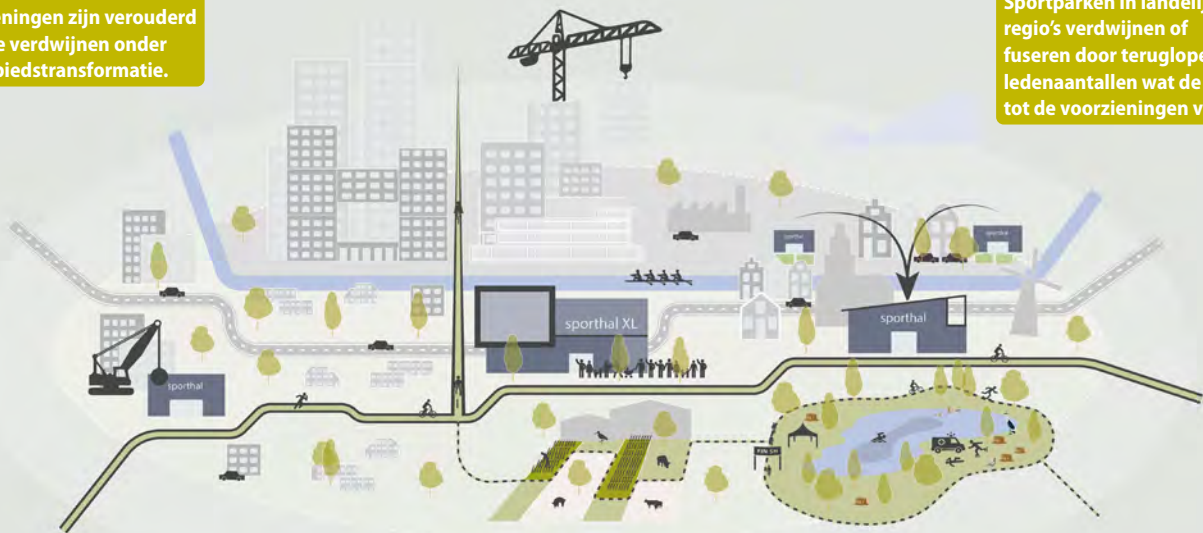
De grote woningnood heeft in het verleden geleid tot grootschalige gebiedsontwikkelingen met voldoende aandacht voor buurt- en wijkvoorzieningen om te kunnen spelen, ontspannen en recreëren in de eigen omgeving (de wederopbouwperiode; de VINEX-wijken). Op dit moment staan we voor een vergelijkbare opgave, met het grote verschil dat de verantwoordelijkheid in de ruimtelijke ordening nu niet bij de hogere overheden (rijk en provincies), maar bij de lokale overheden ligt.

De ambitie uit de Omgevingswet om te werken aan een gezonde leefomgeving kan het verschil maken, maar diezelfde Omgevingswet stelt geen eisen of voorwaarden aan een gezonde leefomgeving: wanneer is een leefomgeving gezond? De lokale overheden lijken in principe voldoende instrumenten voorhanden te hebben om te bouwen aan een gezonde leefomgeving met voldoende ruimte voor sport en bewegen. Goede voorbeelden tonen aan dat het kán. Maar de inspanningen zijn onvoldoende. Enerzijds omdat niet overal de urgentie tot handelen wordt gevoeld; anderzijds omdat de (financiële) praktijk van gebiedsontwikkeling het lastig maakt om structureel te investeren in een langetermijndoelstelling zoals gezondheid. Het kortetermijnbelang van voldoende woningen met een rendabele businesscase prevaleert op dit moment. Het nationale belang vraagt echter om een sterkere publieke inzet op rijks-, provinciaal en gemeentelijk niveau, om voldoende ruimte voor sport en bewegen te waarborgen. Een vanzelfsprekende eerste optie is het beter benutten van de kerninstrumenten uit de Omgevingswet: van verankering in de Nota Ruimte tot concrete kwantitatieve voorstellen in lokale omgevingsplannen. Er zijn echter meer mogelijkheden, van normen, vuistregels, nieuwe wetgeving tot financiële middelen. De afgelopen periode stond vooral in het teken lokale overheden en gebiedsontwikkelaars te inspireren. Dit heeft onvoldoende effect gehad. Meer is nodig om te bouwen aan een Nederland met voldoende ruimte voor sport en bewegen voor iedereen.

Binnensteden worden verdicht zonder voldoende ruimte te maken voor sport en bewegen. Bestaande buitensportfaciliteiten liggen ver van de woongebieden.

Wederopbouwwijken zijn aan vernieuwing toe: buurt- en sportvoorzieningen zijn verouderd en dreigen te verdwijnen onder druk van gebiedstransformatie.

Sportparken in landelijke regio's verdwijnen of fuseren door teruglopende ledenaantallen wat de afstand tot de voorzieningen vergroot.

Landschappen en natuurgebieden worden steeds vaker gebruikt als recreatie- en sportruimte wat conflicteert met biodiversiteitsdoelen en leidt tot conflicten tussen de gebruikers.

Vier gebiedsopgaven

2. Aanleiding

De Rijksoverheid heeft de ambitie om 75% van de bevolking in 2040 te laten voldoen aan de nationale beweegrichtlijn.³ Naar aanleiding van deze ambitie is in 2023 het Actieplan Nederland Beweegt met de Tweede Kamer gedeeld. Doel van dit Actieplan is het creëren van de juiste randvoorwaarden om bewegen gedurende de dag te stimuleren, onder andere door een gezonde, beweegvriendelijke leefomgeving. Dat vraagt om voldoende ruimte voor sport en bewegen, passend bij de vraag en behoefte. Hoewel we meer beweegmogelijkheden dan ooit tot onze beschikking hebben (zie hoofdstuk 5, leren van het verleden), bewegen we nog steeds niet voldoende: in 2023 voldeed slechts 45% van de Nederlanders van 4 jaar en ouder aan de beweegrichtlijnen. Jongeren (12 t/m 17 jaar) voldoen het minst vaak aan de beweegrichtlijnen. Daarnaast is er een groot verschil tussen hoger en lager opgeleiden. 51% van de hoogopgeleiden voldoet aan de beweegrichtlijnen versus 33% van de laagopgeleiden.⁴

De manier waarop we bewegen is in de loop der jaren veranderd. We sporten en bewegen op reguliere sportparken, in gymzalen en in sporthallen. Daarnaast is de populariteit van individuele sporten zoals hardlopen, wielrennen en fitness sterk toegenomen; we sporten steeds vaker in de openbare ruimte en bij ondernemende sportaanbieders.⁵ De directe leefomgeving als ruimte om te sporten en te bewegen wordt steeds vaker gevonden. Om meer mensen te stimuleren te bewegen en buitenspelen te bevorderen moet de openbare ruimte geschikt, uitnodigend, inspirerend, en beweegvriendelijk ingericht zijn. Een goede ruimtelijke ordening is hierbij essentieel.

De vraag die voorligt is of ruimte voor sport en bewegen voldoende wordt meegenomen in afwegingen in de ruimtelijke ordening. Op nationaal niveau is er steeds meer aandacht voor sturing via de ruimtelijke ordening op ruimte voor sport en bewegen. In de motie van 20 april 2023 van de leden Leijten en Van Nispen (Toekomstig sportbeleid | Tweede Kamer der Staten-Generaal) heeft de Kamer de regering verzocht te onderzoeken hoe een sportnorm kan worden vastgesteld en daarbij onder andere te bezien of deze bijvoorbeeld onderdeel zou kunnen worden van een sportwet. Daarnaast groeit de maatschappelijke aandacht voor het onderwerp. Zo hebben de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, de Raad voor Volksgezondheid & Samenleving en de Nederlandse Sportraad hun zorgen uitgesproken over de gezondheid en het welzijn van Nederlanders en heeft NOC*NSF onlangs in een lobbydocument haar wens uitgesproken meer te sturen op ruimte voor sport en bewegen. Dit is geen gemakkelijke opgave in een context van bevolkingsgroei, hoge ambities voor woningbouw, en allerlei concurrerende ruimtelijke claims: er is een grote druk op de ruimte.⁷ De verwachting is dat de bevolking blijft groeien tot 19 miljoen in 2037.⁸ De woningbouwopgave, klimaatopgave, infrastructuur, landbouw en ruimte voor gezondheid moeten allemaal op een kleine ruimte worden ingevuld. Tegelijkertijd holt de gezondheid van de Nederlanders achteruit en is de discussie over een beweegvriendelijke leefomgeving actueler dan ooit.

Meer sport en bewegen is een nationale ambitie; de volksgezondheid is een nationaal belang. De invulling van de ruimte voor sport en bewegen dient echter in belangrijke mate op lokaal niveau te worden ingevuld. Ruimtelijke ordening binnen Nederland is decentraal georganiseerd, zoals in de Omgevingswet geformuleerd

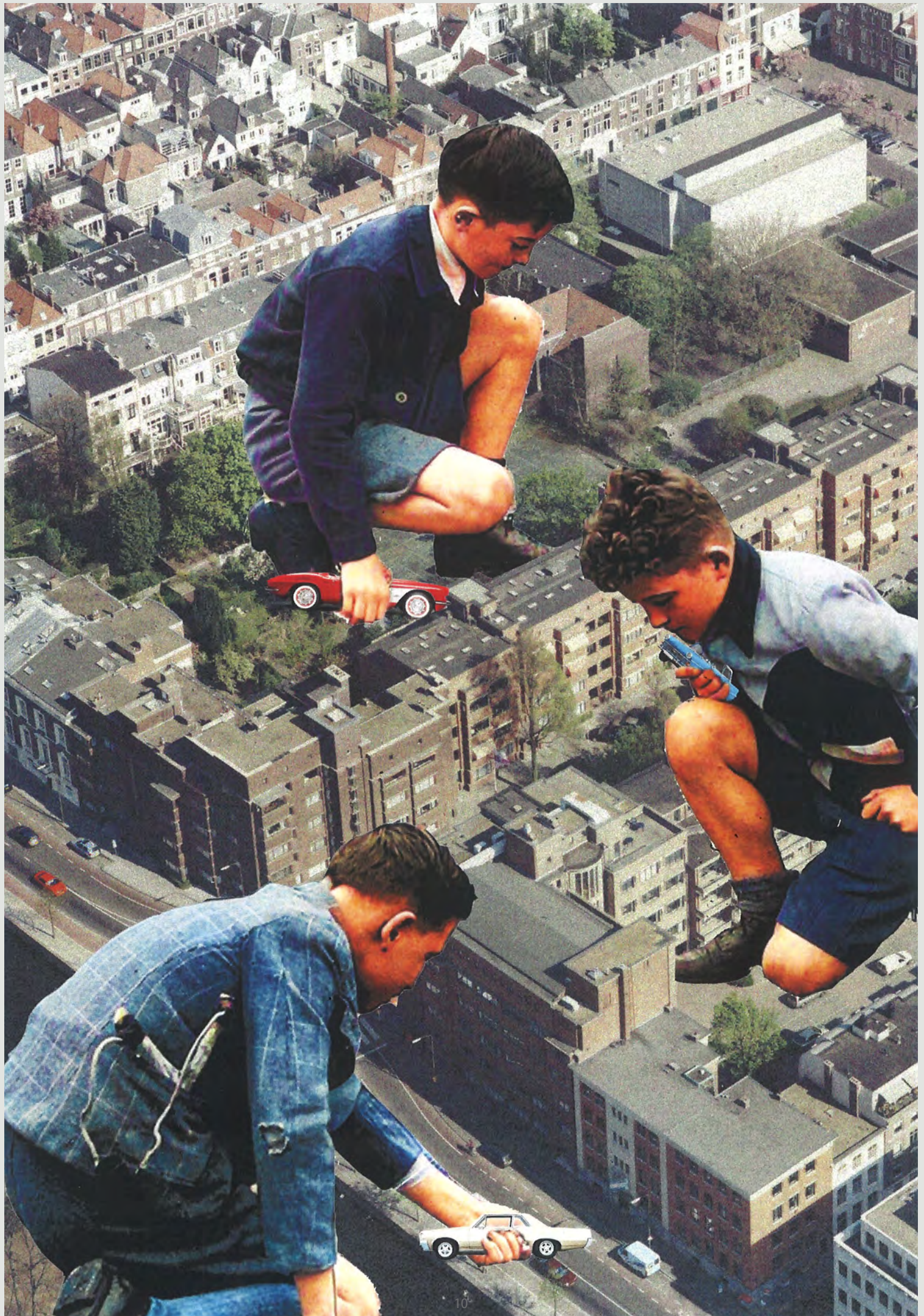
De hoofdvraag van dit onderzoek is: 'Hoe wordt sport, bewegen en spelen meegenomen in ruimtelijke ordeningsafwegingen en in hoeverre staat dit onder druk?' Daarnaast gaat dit onderzoek in op de vraag of gemeenten (voldoende) instrumentarium in handen hebben om in te zetten op ruimte voor sport en bewegen.

Deze vraag bestaat uit de volgende vijf deelvragen:

1. Wat is de definitie van sport, bewegen en spelen in het ruimtelijke domein?
2. Hoe is sport, bewegen en spelen in het verleden meegenomen in ruimtelijke ordeningsafwegingen?
3. Hoe wordt sport, bewegen en spelen meegenomen in toekomst- en omgevingsplannen in ruimtelijke ordening?
4. Wat zijn de afwegingen in ruimtelijke ordening, en wat is de rol van sport, bewegen en spelen daarin? (Subvraag: hoe speelt kwaliteit van ruimte hierin een rol?)
5. Hebben gemeenten voldoende instrumenten in handen om ruimte te geven aan sport, bewegen en spelen in omgevingsplannen en herinrichtingsplannen?

Beweegrichtlijn

3. Onderzoeksmethodiek

Om tot beantwoording van deze vragen te komen, zijn er drie sporen gevolgd: 1) historisch perspectief, 2) de huidige praktijk en 3) de verwachtingen over de toekomst. Het onderzoeksteam bestond uit ruimtelijke experts beweegvriendelijkheid van Urhahn Stedenbouw & Strategie, adviseurs van Platform31 gericht op de gemeentelijke praktijk en Daniel Casas Valle, internationaal expert 'sport in stad'.

Spoor 1

Voor de historische analyse is gebruik gemaakt van bestaand onderzoek en kennis. Middels desk research is een analyse gemaakt van de historische ontwikkeling van ruimtelijke ordening in relatie tot maatschappelijke veranderingen en ruimte voor sport, bewegen en spelen. Daarnaast is onderzocht in hoeverre in verschillende perioden van stadsontwikkeling aandacht was voor ruimte voor sport en bewegen. De achterliggende vraag is: welk beleidsinstrumentarium is in de verschillende perioden ingezet en hoe succesvol was dat? Deze kennis is samengebracht in een tijdlijn met een tekstuele toelichting, ondersteund met beeldmateriaal.

Spoor 2

Binnen het tweede spoor, de huidige praktijk, zijn er twee onderzoekslijnen uitgezet. Er is bekeken wat we kunnen leren van het buitenland. Experts uit de steden Lyon, Antwerpen, Gent, Valencia, Victoria/Gasteiz, een ervaringsdeskundige uit Engeland en een medewerker van het Danish Foundation for Culture and Sports Facilities uit Kopenhagen zijn geïnterviewd.

Om meer inzicht te krijgen in de wijze waarop sport en bewegen verankerd zijn in ruimtelijke plannen heeft Platform31 een analyse van beleidsstukken uitgevoerd met betrekking tot het fysieke en sociale domein, van twaalf gemeenten die samen een dwarsdoorsnede vormen van Nederland. Op basis van deze analyse zijn vier gemeenten met een goede regionale spreiding, verschillende omvang en problematiek (Emmen, Rucphen, Utrecht, Zutphen)

geselecteerd voor verdiepende gesprekken. Aan de hand van een vragenlijst is onderzocht welk instrumentarium is toegepast in concrete gebiedsontwikkelingen en of de instrumenten toereikend waren.

Spoor 3

Op basis van de opgehaalde kennis uit de eerste twee sporen, de expertise binnen het adviesteam en kennis van experts (zie hieronder) is een beeld van de toekomstige opgave gedefinieerd en is een antwoord op de hoofdvraag geformuleerd.

Aanvullende expertise

Gedurende het traject zijn sessies met een klankbordgroep georganiseerd, bestaande uit Ilja van Holsteijn (Kenniscentrum Sport en Bewegen), Eibert Jongsma (NOC*NSF), Loes van Wolferen (Ministerie van VRO), Saskia van Hoore-Engels (Tante Kastanje en voormalig gemeente Leiden), Mark Noordzij (Mulier instituut), Ronald Huijser (VSG), Ellis van der Weerden (Sportkracht12 en sportraad Amsterdam, Kevin Krieger (gemeente Amsterdam) en Rick Prins (RIVM). Deze sessies zijn ingezet om te reflecteren op de stappen in het onderzoek en op hypothesen en bevindingen. Er is daarnaast een reflectieronde geweest met Marco te Brömmelstroet (hoogleraar Urban Mobilty Futures UvA en directeur van het Urban Cycling Institute) en Remco Hoekman (directeur-bestuurder Mulier Instituut en bijzonder hoogleraar Sportsociologie en Sportbeleid). Aanvullende gesprekken zijn gevoerd met de juridische afdeling van het ministerie van VRO over juridische verankering van de Omgevingswet, Fred Woudenberg van de GGD Amsterdam over de noodzaak van normering, Ruwan Aluvihare (voormalig gemeente Amsterdam) over de verwevenheid met exploitatiemodellen, het VNG over de toepassing van de Omgevingswet voor gemeenten en een gesprek met rijksbouwmeester Francesco Veenstra en rijksadviseur voor de fysieke leefomgeving Wouter Veldhuis over de kansrijkheid van richtlijnen en beweegnormen.

Om ervoor te zorgen dat het provinciale perspectief goed geborgd is, hebben Jacques Nuijens en Ery Tijink van provincie Gelderland op het rapport gereflecteerd.

4. De definitie van sport, bewegen en spelen in het ruimtelijk domein

Kennisinstituten hanteren verschillende definities voor sporten, spelen en bewegen in de openbare ruimte. Een veelgebruikte term is de 'beweegvriendelijke omgeving'. Het Kenniscentrum Sport & Bewegen definieert dit als een leefomgeving die mensen faciliteert, stimuleert en uitdaagt om te bewegen, spelen en sporten.⁹ Deze omgeving omvat voorzieningen zoals parken, speeltuinen en sportvelden, en is zo ingericht dat gebruikers worden aangemoedigd tot activiteit. Belangrijke kenmerken zijn dat de omgeving schoon, veilig, toegankelijk en uitdagend is. Daarnaast is er vaak een activiteitenaanbod gekoppeld aan de voorzieningen om duurzaam gebruik te bevorderen.¹⁰

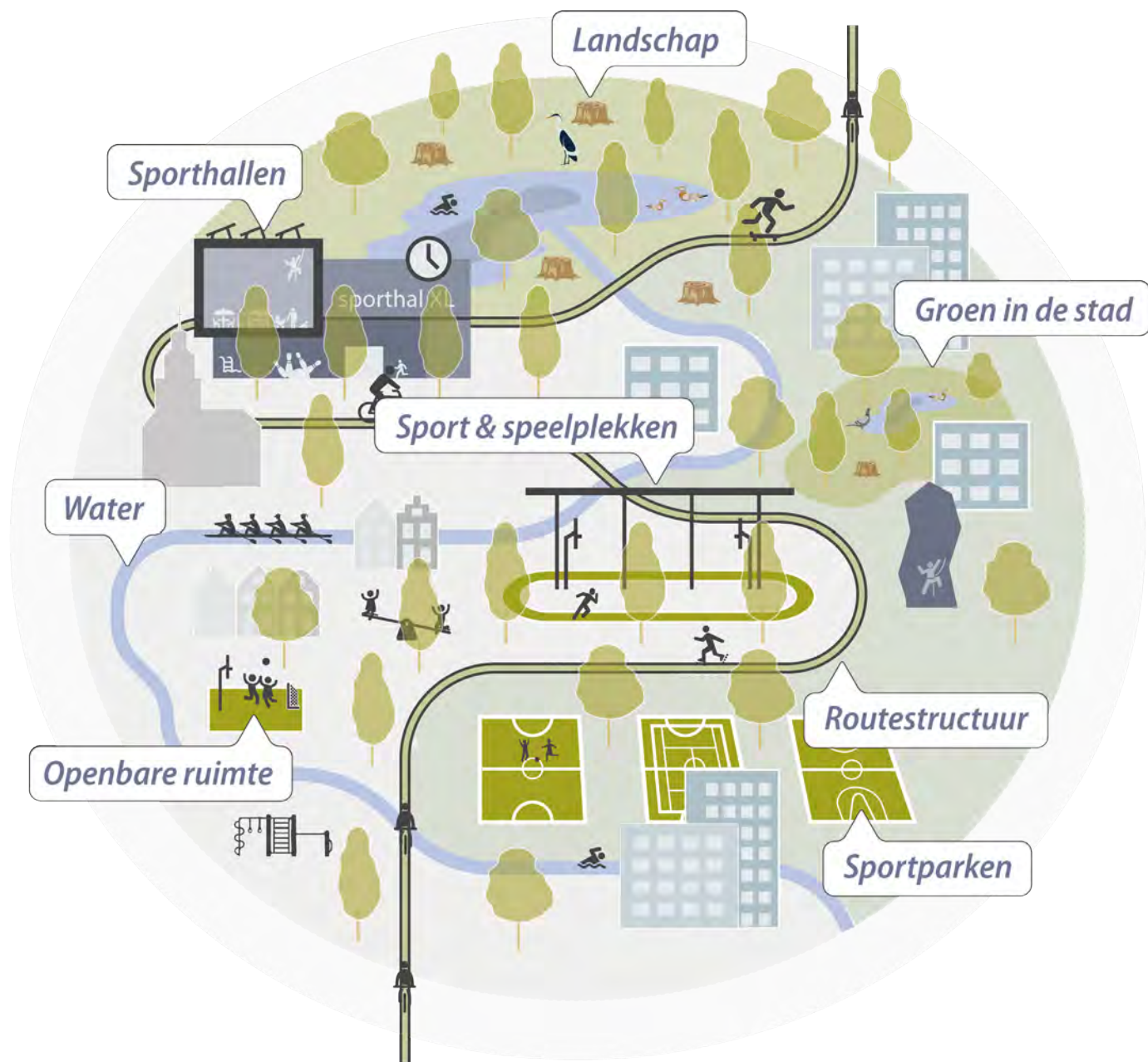
Het Mulier Instituut hanteert de volgende definities:

- Sportief en recreatief bewegen betreft verschillende actieve of bewegingsrijke vormen van sport, spel en andere vormen van recreatief gedrag (Rütten, 2017). Hardlopen, buitenspelen en een ommetje maken vallen daaronder. Fietsen naar het werk of te voet boodschappen doen, vallen daar niet onder.
- Met openbare ruimte wordt de ruimte bedoeld die eigendom is van de overheid en die vrij toegankelijk is. Het gaat hier voornamelijk om openbare ruimte in de buitenlucht. Daarmee excluderen we sportparken, sporthallen en zwembaden die niet publiek toegankelijk zijn.
- Een beweegvriendelijke omgeving is een omgeving die mensen optimaal stimuleert en faciliteert om te bewegen. Hierin kan de term 'omgeving' breed worden opgevat: van de normen en waarden die we meekrijgen van ouders en leerkrachten tot heersende normen in de maatschappij, en van de aanwezigheid van een springtouw in het huishouden tot de snelfietsroute naar de dichtstbijzijnde grote stad.

Hoewel NOC*NSF geen specifieke definities voor 'sporten', 'spelen' en 'bewegen' in de openbare ruimte hanteert, benadrukken ze het belang van een omgeving die uitnodigt tot diverse vormen van fysieke activiteit. Ze hanteren hiervoor de term 'sportvriendelijke openbare ruimte'. Dit verwijst naar een omgeving die uitnodigt tot spelen, sporten en sportief bewegen, zowel binnen als buiten georganiseerde sportactiviteiten.¹¹

Kennisinstituten leggen de nadruk op een integrale benadering, waarbij de fysieke inrichting van de openbare ruimte, het aanbod van activiteiten en de samenwerking tussen verschillende partijen centraal staat om sporten, spelen en bewegen te bevorderen. Gebaseerd op alle verschillende definities wordt in dit rapport de volgende definitie gehanteerd:

Onder ruimte voor sport, beweging en spel wordt de fysieke ruimte verstaan die benut kan worden voor sport, spel en recreatief bewegen. Dit kunnen specifiek hiervoor ingerichte gebieden zijn of gebieden die hiervoor geschikt zijn. Voor sport en spel betreft dit sportparken, verharde en onverharde openbare ruimte, oppervlaktewater, specifiek hiervoor ingerichte sport- en speelplekken in de openbare ruimte en overdekte sportaccommodaties, zowel de publieke als commerciële voorzieningen. Voor recreatief bewegen zijn vooral de routestructuren en de groene ruimte in stad, natuur en landschap belangrijk.

5. Leren van het verleden

1900 tot WOII

Sport als sociaalpedagogisch middel voor zelfontplooiing

Tot ver in de negentiende eeuw was aandacht voor gezondheid en ruimte voor sport en spel in de stedelijke ontwikkeling vooral een particuliere aangelegenheid. Sport was ontspanning voor een kleine elite, voor spelen in de stadswijken werd kleinschalig ruimte gecreëerd door de speeltuinvereniging en particulieren financierden via stadsontwikkeling stadsparken (zoals het Vondelpark in Amsterdam).

Aandacht voor gezonde steden met structurele ruimte voor sport en spel ontstond pas in het begin van de 20ste eeuw. De overheidsbetrokkenheid bij ruimtelijke ordening nam toe door de invoering van de Woningwet en Gezondheidswet in 1901. Er kwam staatstoezicht op de Volksgezondheid, die met inspecties naleving van

de Gezondheidswet controleerde. Gemeentebesturen werden verantwoordelijk voor de uitvoering van de Woningwet inclusief handhaving van de woonkwaliteit. De nationale overheid kon erkende woningbouwverenigingen en bouwmaatschappijen subsidies verlenen voor volkshuisvesting. Deze wetten maakten erfpacht en onteigening mogelijk, waardoor woningcorporaties grootschalige bouwprojecten konden realiseren. Daarmee kwamen er instrumenten en middelen beschikbaar voor toevoeging van collectieve voorzieningen, zoals publieke parken, speelplekken, openbaar groen en gymzalen. Vanaf de jaren 20 groeide de aandacht voor de wijkgedachte: basisvoorzieningen moesten in de eigen buurt te vinden zijn. Gymzalen, speelplekken en openbare ruimte om te sporten en te ontspannen zoals publieke parken, kregen een plek in de buurt.

Museumplein Amsterdam ingericht voor cricket, tennis, voetbal, croquet en gymnastiek, 1900

Met meer vrije tijd nam de aandacht voor sport en recreatie toe. De eerste sportaccommodaties in Nederland waren gemeenschappelijk gebruikte stukken land, zogenoemde 'common lands'. Met de groei van sportverenigingen ontstond een lobby voor particuliere sportfaciliteiten en stedelijke recreatievoorzieningen zoals publieke parken. Openbare ruimte, nog grotendeels verkeersvrij, fungeerde als ontmoetingsruimte en werd gebruikt om te spelen. Grootschalige aandacht voor ruimte voor sport ontstond pas na WOII.

Bevinding

Sturing op ruimte voor sport en bewegen was mogelijk door een actieve overheid. Gemeenten hanteerden een actieve grondpolitiek (verwerving van grond), maakten de plannen, gaven de gronden uit en verleenden subsidies aan woningcorporaties en bouwmaatschappijen om een groot deel van de woningen te realiseren.

Grote groei (school-)gymnastieksalen door inmenging gemeentes. Gymzaal Dordrecht 1927

WOII tot 1990

Sport voor welzijn

Na de Tweede Wereldoorlog lag de nadruk op de opbouw van de verzorgingsstaat, ondersteund door centraal beleid vanuit de overheid. Er werd gefocust op een ruimtelijke scheiding van de functies wonen en werken waarbij gezondheid werd bevorderd door vervuilde werkgelegenheid uit de stedelijke wijken te plaatsen. Er werd voorzien in laagdrempelige voorzieningen in buurten en wijken, met als doel de verheffing van het volk en het versterken van de wijkgedachte.

De verplichting tot schoolgymnastiek stimuleerde de aanleg van gymnastieklokalen. Sportdeelname nam toe, eerst met name onder mannen en later ook onder vrouwen. Betere infrastructuur en mobiliteit maakte competitie mogelijk. Met meer vrije tijd werd sport een geliefde bezigheid voor ontspanning en voor sociaal contact, zowel voor de sporters zelf als voor de toeschouwers. Binnensporten werden steeds populairder, wat leidde tot een nieuwe en groeiende vraag naar binnensportaccommodaties.

De Wet op de Ruimtelijke Ordening (1966) en financiële middelen gekoppeld aan woningbouw gaven de overheid instrumenten om sportfaciliteiten, zoals gymzalen en

sporthallen, te realiseren. Dit werd verder versterkt door de subsidieregelingen uit de 'Nota betreffende lichamelijke opvoeding en Sport'. Deze instrumenten zorgden voor een explosieve groei van sportvoorzieningen, vooral in uitbreidingswijken. Dit instrumentarium, samen met de vanzelfsprekendheid van het gebruik van kengetallen in de ruimtelijke ordening, leidde ertoe dat ruimte voor sport en ontspanning in uitbreidingsplannen goed was geborgd, zoals blijkt uit analyses van steden als Utrecht.

Ruimte realiseren voor sport, bewegen en spelen vormde een grotere uitdaging in bestaand stedelijk gebied. Vanaf de jaren 70 werd tijdens stadsvernieuwingen sport en spel gezien als middel om verouderde wijken aantrekkelijk te maken. Kleinschalige speelplekken werden ontwikkeld en gefinancierd vanuit de verstedelijkingsnota, met als doel gezinnen terug te brengen naar de stad. In deze periode verschoof de nadruk naar sporten op permanente sportfaciliteiten, zoals sportparken en gymzalen. Deze waren vaak in eigendom van gemeenten of sportverenigingen. In de loop der tijd is sport ontwikkeld en professioneler geworden, zoals met de oprichting van sportbonden. Gereguleerde afmetingen en richtlijnen, ten behoeve van een gelijk speelveld bij competities, hebben

Vanaf de Tweede Wereldoorlog meer beoefening sport in schoolverband: lichamelijke opvoeding is onderdeel van persoonlijke vorming (1954)

ervoor gezorgd dat sportvoorzieningen niet meer flexibel in gebruik zijn waardoor ze een grotere claim op de ruimte leggen.

Parallel aan deze professionaliseringsslag eiste de auto zijn eigen plek op straat om doorstroming te bevorderen en de veiligheid van wandelaars en fietsers te garanderen. Om diezelfde reden zijn speelplekken afgeschermd van verkeer. Functies liggen naast elkaar met ieder hun eigen specifieke gebruik, wat de vraag naar ruimte heeft doen groeien. Deze ontwikkelingen leidden tot segmentering van de openbare ruimte en benadrukten het belang van sport in gebiedsontwikkeling. Al eind jaren 60 werd echter opgemerkt dat sport onvoldoende vertegenwoordigd was bij ruimtelijke beslissingen, een uitdaging die nog immer actueel is.

Bevindingen

In deze fase is sprake van een grote groei van sport- en beweegruimte. De combinatie van enkele instrumenten maakte dit mogelijk: de in de vorige fase actieve grondpolitiek werd voortgezet, een uitgebreid stelsel van kengetallen voor voorzieningen werd in de lokale praktijk toegepast en het nationale financiële instrumentarium zorgde dat de geplande voorzieningen ook realiseerbaar waren. Kortom: er was sturing op drie cruciale vlakken: grond, kengetallen en geld.

Belangrijke beleidsdocumenten

- Wijkgedachte (1946) > ontspanning en recreatiemogelijkheden in de eigen buurt worden belangrijk onderdeel in uitbreidingsplannen
- Eerste Nota Ruimtelijke Ordening (1960)
- Eerste Nota betreffende lichamelijke opvoeding en sport (1960)
- Wet op de Ruimtelijke Ordening (1965)
- Tweede nota ruimtelijke ordening (1966)

‘Bij stedenbouwkundige plannen voor nieuwe wijken ontbreekt veelal het inzicht om de noodzakelijke ruimte voor recreatiesport te creëren.’

Meningen van werkgroepen uit het vakblad Landelijk Contact (najaar 1967).
Het betreft een overzicht van de opgehaalde meningen uit een werkconferentie waaraan maar liefst 214 sportambtenaren hebben deelgenomen.

Forse toename sportdeelname (trimbaan Amsterdamse Bos, ca jaren 70)

Oprichting ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur in 1982

1990 tot nu

Sport voor gezondheid

Sinds de jaren 90 ligt de nadruk op stimulering van sport en beweging. Er is meer kennis over de positieve impact van bewegen op gezondheid; sport en bewegen worden ingezet als middel om zowel fysieke als mentale gezondheid te bevorderen. Om dat voor elkaar te krijgen is er steeds meer aandacht voor het creëren van een gezonde leefomgeving. Zo wordt er binnen de nieuwe Omgevingswet (2024) en in het Nationaal Sportakkoord (2018) expliciet aandacht besteed aan een beweegvriendelijke omgeving. Tegelijkertijd hebben decentralisatie en commercialisering grote invloed gehad op de ruimtelijke en sociale organisatie van sportvoorzieningen.

Gemeenten kregen in deze periode meer verantwoordelijkheden en vrijheid om hun eigen ruimtelijke beleid te formuleren, terwijl de nationale overheid steeds minder sturingsmiddelen en financiële middelen beschikbaar stelt. Deze lijn is terug te zien in de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening (1988), de Vierde Nota Extra (1991), de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening (2001, nooit volledig vastgesteld door de Tweede Kamer) en de Nota Ruimte (2006). De Omgevingswet past in deze ontwikkeling. Deze beleidsontwikkeling sluit aan bij een breder maatschappelijk beeld, waarin gezondheid wordt gezien als een persoonlijke verantwoordelijkheid, gericht op individuele keuzes.

Het ruimtelijke beleid ging uit van het compacte stadsbeleid met aandacht voor versterking van de bestaande stad en

uitbreidingswijken nabij de grote steden (VINEX-locaties). In de bestaande stad was het gezien de beperkte ruimte lastig om nieuwe sportinfrastructuur te plannen, waardoor de focus lag op verbetering van bestaande voorzieningen.

De marktwerking deed haar intrede in de ruimtelijke ordening: gebiedsontwikkeling werd een aangelegenheid van private én publieke partijen. Aansluitend bij de decentralisatie werd minder gewerkt met kengetallen die tot dan min of meer als vanzelfsprekend uitgangspunt voor stedelijke ontwikkeling werden gehanteerd. Iedere gemeente had de vrijheid om ruimte voor sport en bewegen zelf vorm te geven. De nationale overheid stuurde op grote infrastructurele projecten en maakte afspraken over aantal te bouwen woningen bij grote uitbreidingsplannen. De focus op woningbouw in combinatie met lokale sturing heeft op sommige plekken geleid tot eenzijdige woonwijken waar het voorzieningenniveau niet op peil is.

Met de Vierde Nota Extra (1991) werden rode contouren geïntroduceerd: binnen de rode contour mocht gebouwd worden om verstedelijking te concentreren. Dit was erg bepalend voor de positie van sportparken: sportparken vielen binnen de rode contour waardoor ze bebouwd mochten worden met tot gevolg dat sportparken werden uitgeplaatst en opgeschoven, buiten de rode contour.

Het decentrale beleid van de overheid sinds de jaren 80 heeft aanzienlijke invloed gehad op grondexploitaties

Sportlandschap wordt diverser, meer individuele sporten. Skate event, circuit van Zandvoort jaren 90

Maximapark Leidsche Rijn, Utrecht, bedoeld voor ongeorganiseerde sport

bij gebiedsontwikkelingen. Gemeenten kregen meer autonomie, maar ook grotere financiële risico's. Met minder rijksbijdragen groeide de afhankelijkheid van private investeringen en publiek-private samenwerkingen. Dit leidde tot een verschuiving van actief naar faciliterend grondbeleid, waarbij gemeenten vooral kaders schiepen voor marktontwikkelingen. Omdat kosten ver vooruitlopen op baten, investeerden private partijen vooral in voorzieningen die op korte termijn winst opleverden, zoals woningen, en minder in voorzieningen die op lange termijn (financiële- en gezondheids-) winst opleverden, zoals sport en spel. Gemeenten met veel eigen grond, zoals Amsterdam via erfpacht, hadden meer sturingsmogelijkheden op dit vlak.

Passend bij de individualisering van de samenleving zijn in deze periode individuele sporten als hardlopen, wielrennen en fitness flink gegroeid en is de openbare ruimte een belangrijkere rol gaan spelen als onderdeel van de sportinfrastructuur. Het heeft ertoe geleid dat ons sportlandschap diverser en informeler is geworden en vaker op een andere manier wordt georganiseerd: door sporters zelf of door ondernemende aanbieders met nieuw sportaanbod. De commercialisering en privatisering van sport hebben daarnaast geleid tot een verlies van het collectieve karakter van sportfaciliteiten. Hoewel gemeenten subsidies bleven verstrekken, hebben ze de exploitatie van sportzalen en sporthallen vanaf de jaren 80 steeds vaker overgedragen aan verenigingen of ondernemende sportaanbieders.¹²

Nog steeds stuurt het rijk met name op woningaantallen. Illustratief is de Woningbouwimpuls (Wbi), waarop gemeenten aanspraak kunnen maken om de woningbouw te versnellen. Deze subsidie stuurt alleen op aantallen, en niet op inclusieve en gezonde leefomgevingen.

Bevindingen

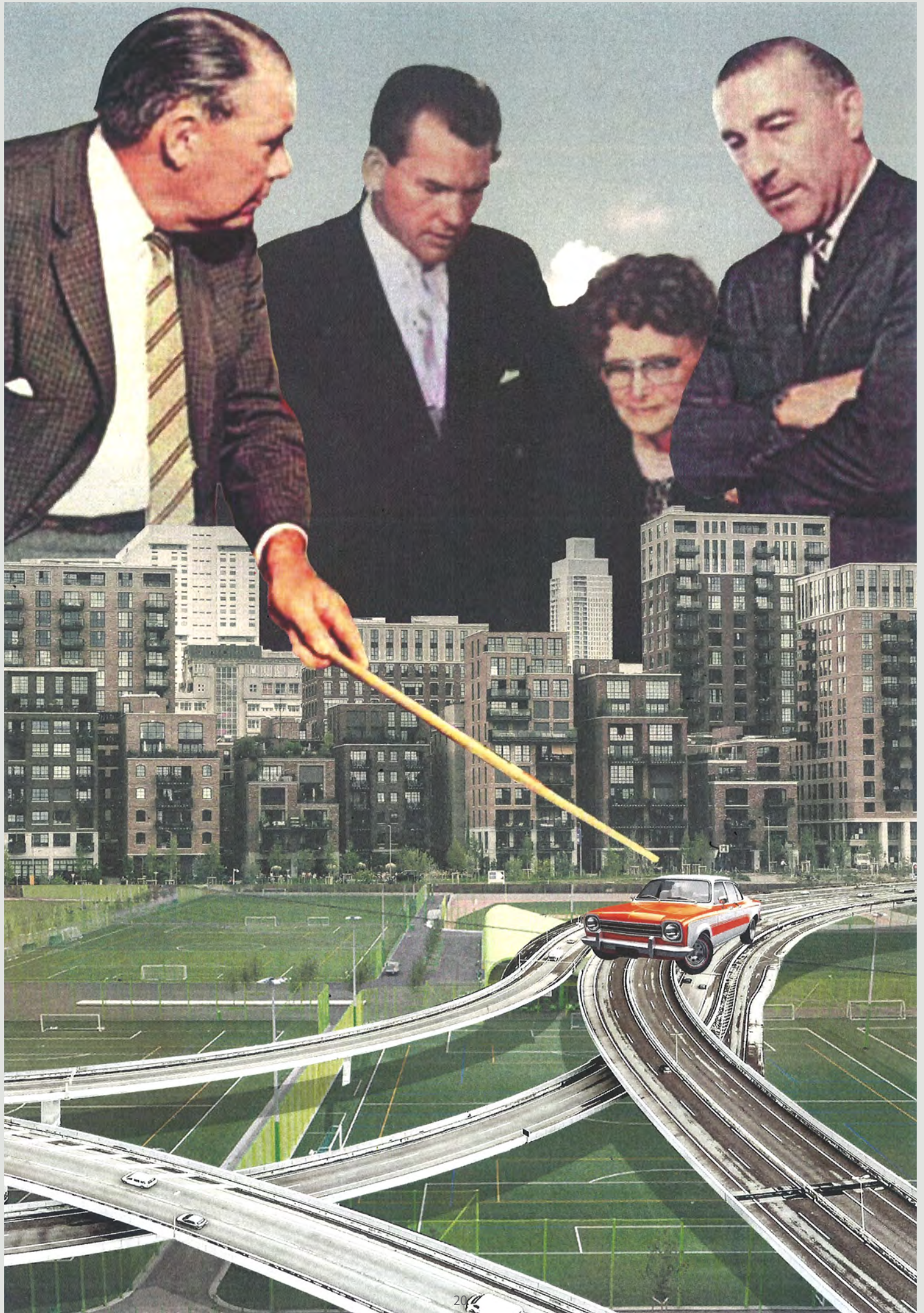
De focus is sterker op sport en bewegen in het kader van gezondheid komen te liggen. De vanzelfsprekendheid waarmee ruimte voor sport en bewegen bij nieuwe planvorming werd geïntegreerd in de ruimtelijke ontwikkeling is er niet meer. Dit is te wijten aan de grote focus op woningaantallen, het marktdenken, minder publieke sturing via de grond, het loslaten van kengetallen en minder financiële regelingen ten behoeve van de ontwikkeling van sport- en beweegruimte.

Belangrijke beleidsdocumenten

- VINEX (1991)
- 1994 – sport komt onder Welzijnswet
- Nota sport, bewegen en gezondheid (2001)
- Gezondheidsnota (2011)
- Programma Sport en Bewegen in de buurt (2011)
- Nationaal sportakkoord (2018)
- Sportakkoord II (2022)
- Actieplan Nederland Beweegt (2023)
- Gezondheid breed op de agenda. Landelijke nota gezondheidsbeleid 2020-2024
- Omgevingswet (2024).

‘Het kabinet vertrouwt erop dat u als gemeente, samen met de provincie en private partijen in veel gevallen heel goed zelf de ontwikkeling van de ruimte ter hand kunt nemen. Net als maatschappelijke organisaties en burgers hebt u vaak uitstekende ideeën.’

Sybilla M. Dekker (2006) in de Nota Ruimte

6. De huidige praktijk

Omgevingswet

In 2024 is de Omgevingswet van kracht geworden. Het bevorderen van een gezonde en veilige fysieke leefomgeving wordt benoemd als een van de hoofddoelen. Daarbij is er naast gezondheidsbescherming ook aandacht voor gezondheidsbevordering. De Omgevingswet beschouwt gezondheid niet als een opzichzelfstaand thema, maar als een integraal onderdeel van ruimtelijke ordening, klimaatdoelstellingen, milieubelasting en sociaal beleid. Hiermee wordt de integrale aanpak benadrukt boven sectorale claims. Waar ruimtelijke taken voorheen vaak versnipperd waren (infrastructuur, wonen, milieu, natuur, sport, gezondheid) vereist de Omgevingswet dat dit in samenhang wordt benaderd.

Dit jaar wordt de definitieve versie van de Nota Ruimte verwacht, een belangrijk kerninstrument van de Omgevingswet. De Nota Ruimte is de nieuwe nationale omgevingsvisie van Nederland en vervangt de huidige Nationale Omgevingsvisie (NOVI). Deze nota biedt een langetermijnvisie op de ruimtelijke inrichting van Nederland en gezondheid wordt als belangrijk thema genoemd. Ten opzichte van de NOVI wordt er in de Nota Ruimte meer aandacht besteed aan het belang van een gezonde leefomgeving.

De Omgevingswet gaat uit van het 'decentraal tenzij' principe. Dit betekent dat gemeenten, provincies en waterschappen de hoofdverantwoordelijkheid hebben voor de fysieke leefomgeving, tenzij er redenen zijn om dit op nationaal niveau te regelen. Waar de rol van de provincie jarenlang is teruggedrongen, krijgt de provincie met de invoer van de Omgevingswet weer meer regie. Hoewel de provincie minder directe invloed krijgt op lokale, gemeentelijke projecten, heeft ze onder de Omgevingswet een kaderstellende en coördinerende rol. De belangrijkste instrumenten hiervoor zijn de omgevingsvisie en -verordening, en sterke sturing op woningbouw, energietransitie en natuurbeheer.

De uitdaging ligt nu in de vertaling van deze wetgeving en ambities naar de praktijk, zodat gezondheid en daarmee ruimte voor bewegen daadwerkelijk een centrale rol kan krijgen in ruimtelijke plannen.

‘Omdat er geen speelbeleid is, is er ook geen budget.’

Gemeente Rucphen

Trends en ontwikkelingen

Nieuwe welvaartsziekten

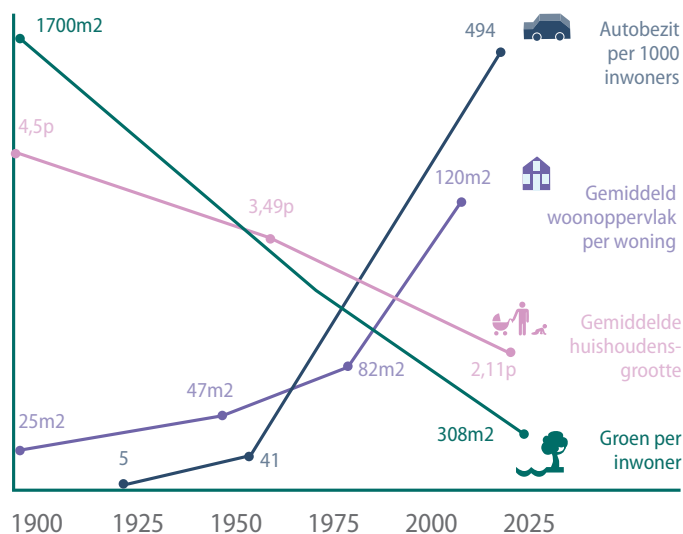
De Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2024 laat zien dat het percentage inwoners van Nederland met overgewicht zal oplopen tot 64% in 2050.¹³ Te weinig beweging is één van de factoren die leiden tot een ongezonde samenleving. Met name jongeren hebben een steeds ongezondere leefstijl en overgewicht komt steeds vaker voor. Daar komt bij dat de mentale gezondheid van de bevolking onder druk staat¹⁴ en eenzaamheid onder Nederlanders toeneemt¹⁵. Dit speelt bij ouderen, maar is ook een groeiend probleem onder jongeren.^{16, 17} Sport en bewegen zijn effectieve middelen en kunnen eenzaamheid verminderen en welzijn vergroten. Zo blijkt uit onderzoek dat deelname aan teamsporten of sportverenigingen een positief effect heeft.¹⁸

Sporten, bewegen, spelen en ontmoeten hebben een positieve invloed op de fysieke gezondheid én de mentale gezondheid van alle Nederlanders. De sociale component speelt hier een nadrukkelijke rol. Fysieke inactiviteit gaat ten koste van onze gezondheid, maar kost de samenleving ook veel geld. Uit onderzoek van het WHO blijkt dat tussen 2020 en 2030 wereldwijd bijna 500 miljoen mensen ziektes als hartaandoeningen en diabetes ontwikkelen ten gevolge van fysieke inactiviteit. Dit kost jaarlijks zo'n 27,4 miljard euro.¹⁹

Individueel en anders georganiseerd sporten neemt toe
We sporten minder georganiseerd; individuele sporten zoals wandelen, hardlopen en wielrennen staan al jaren in de top 5 van meest beoefende sporten.²⁰ Meest illustratief is echter het percentage van de bevolking dat de sportschool bezoekt: dit is tussen 2001 en 2023 toegenomen van 14% tot 25%.²¹ De verwachting is dat deze trend doorzet; het verenigingslidmaatschap zal verder dalen en het aantal mensen dat individueel of in zelfgeorganiseerde groepen sport of beweegt, zal verder toenemen.²² Anders sporten heeft ook gevolgen voor de ruimte. Deze sporters gebruiken routes in de natuur, wandel- en fietspaden in de stad, parken, calisthenics, basketbalveldjes, Cruyff-courts en waterplassen. Maar ook ondernemende sportaanbieders in binnensteden, woonwijken, sportzaaltjes op bedrijventerreinen, dansscholen en yoga studio's spelen een steeds grotere rol binnen de sportinfrastructuur.

Druk op de ruimte

Nederland staat voor een enorme woningbouwopgave. Doordat het gemiddelde aantal personen per huishouden afneemt (huishoudverdunding), we ouder worden en langer thuis blijven wonen en door bevolkingsgroei zal het verwachte woningtekort tot 2030 stijgen tot 981.000 woningen.²³ De ambitie van het rijk is om dit tekort op te lossen door gespreid over het land te sturen op woningbouwontwikkeling en woningbouw te versnellen, met bijvoorbeeld de Woningbouwimpuls (Wbi). Door de focus op de woningaantallen (en de parkeernormen) wordt vergeten om leefbare, complete wijken te maken met alle noodzakelijke voorzieningen. De Nederlandse traditie van woningbouw met goede stedenbouw lijkt verloren te zijn gegaan. Hier kunnen we leren van een stad als Lyon, waar in de jaren 80 de markt de drijvende kracht achter stedelijke ontwikkeling werd en de aandacht uitging naar het bouwen van woningen. Later werd duidelijk dat dit ten koste ging van een leefbare woonomgeving; velen vinden de binnenstad nu niet aantrekkelijk als woonplek vanwege het gebrekkige voorzieningenniveau.²⁴

Toename ruimtegebruik per persoon.

Bron: Ruimte geven aan Sport. NOC*NSF (2024)

Toenemende vraag naar ruimte voor sport

Om de ambitie van het rijk waar te maken is meer ruimte voor sport en bewegen nodig. Mulier instituut heeft in het rapport Benodigde Ruimte voor Sport in 2040 aangetoond dat met name in de stedelijke gebieden de druk op sportaccommodaties en openbare ruimte sterk toe zal nemen. De verwachting is dat door een groeiende populariteit van sporten in de openbare ruimte de druk in groeiregio's (zoals Groot-Amsterdam) tot 2040 met zo'n 20% toeneemt. In krimpregio's zal de druk juist afnemen. Hier ligt de opgave bij instandhouding van de benodigde sportinfrastructuur, leefbaarheid en toegankelijkheid van sportvoorzieningen.²⁵ In beide gebieden is voldoende variatie aan beweegruimte nodig, om zoveel mogelijk mensen te kunnen bedienen en om aan te kunnen sluiten bij de behoeften die steeds diverser worden. Hoewel de bevolking en de daarmee gepaarde vraag naar ruimte voor sport groeien, groeit het aanbod in stedelijke gebieden niet mee.²⁶

Toenemende verkeersdruk

De toenemende verkeersdruk, parkeerdruk en het groeiende aantal auto's per huishouden belasten de openbare ruimte. Ter illustratie: ons autobezit is gestegen van 41 auto's per 1.000 inwoners in 1960 naar 494 auto's per 1.000 inwoners in 2023.²⁷ Tevens worden auto's steeds groter.²⁸ Deze druk heeft een directe impact op de ervaren veiligheid en beschikbare ruimte om te bewegen en te sporten. Onderzoek van De Haagse Hogeschool en de Hogeschool van Amsterdam toont aan dat de bewegingsvrijheid van kinderen sterk wordt bepaald door hoe ouders de verkeers- en sociale veiligheid van de buurt ervaren. Brede en drukke wegen vormen vaak fysieke barrières, waardoor veel kinderen alleen binnen hoor- en zichtafstand mogen spelen. Jongeren fietsten in hun vrije tijd in 2022 gemiddeld 51 minuten per week minder dan in 2019.²⁹ Kinderen fietsen minder, maar ook slechter dan tien jaar geleden. Factoren zoals kinderen vaker met de auto of bakfiets brengen en een afname in buitenspelen dragen bij aan deze ontwikkeling.³⁰

Scheiding van de ruimte

Nederland heeft een traditie van ruimtelijke functiescheiding. Ook in de openbare ruimte scheiden we de ruimte. De toenemende verkeersdruk leidde tot strikte richtlijnen voor straatinrichting en de scheiding van verkeersstromen. Het sporten is georganiseerder geworden met meer standardeisen voor de faciliteiten. Ook spelen gebeurt minder op straat, en vaak in afgekaderde plekken (zoals voetbalkooien). Door de drukte en (on)veiligheid heeft ieder(e) gebruik(er) z'n eigen plekje. Dit kost veel ruimte. Om voldoende ruimte te creëren voor sport, bewegen en spelen, is een andere benadering van de ruimte nodig. We moeten af van het idee dat openbare ruimte slechts één functie kan hebben en denken in meervoudig ruimtegebruik.

Verduurzaming en klimaatadaptatie

In de wederopbouwperiode is de sportinfrastructuur snel uitgebreid. Deze faciliteiten, inmiddels meer dan vijftig jaar oud, zijn dringend aan renovatie toe (verouderd; verduurzaming). Door hoge energielasten en een veranderde samenstelling van de wijken (vergrijzing) ligt het voor de hand om deze voorzieningen te slopen en te benutten voor woningbouw of zorgvoorzieningen. Het risico is dat deze sportvoorzieningen nooit meer terugkomen, de flexibiliteit is weg, ook in perioden waarbij de vergrijzing weer minder wordt.

Verouderde sporthallen en zwembaden kennen hoge energielasten. De verduurzaming is noodzakelijk om deze sportinfrastructuur (financieel) toekomstbestendig te maken. Sportvoorzieningen kunnen een rol spelen in de klimaatadaptatie, bijvoorbeeld door sportterreinen zo te ontwerpen dat ze hittestress en wateroverlast verminderen.

Demografische uitdagingen

Een veranderende bevolkingssamenstelling vraagt een aangepast sport- en beweegaanbod. We worden steeds ouder en de bevolking vergrijsd. De verwachting is dat in 2040 25% van de bevolking ouder is dan 65 jaar.³¹ Voldoende beweging heeft een aantoonbaar positief effect op het voorkomen van dementie, op gezond ouder worden en kan een positieve bijdrage leveren aan het voorkomen van eenzaamheid onder ouderen. Het is belangrijk te beseffen dat hier een ander beweegaanbod en bijpassende faciliteiten bij horen, zoals kleine buurtvoorzieningen dichtbij en aandacht voor bijvoorbeeld valpreventie.³²

De effecten van de demografische transitie verschillen per regio. In de stedelijke gebieden in dynamische regio's waar de bevolking blijft groeien, is sprake van lange wachtlijsten. In landelijke gebieden waar sprake is van stagnerende bevolkingsgroei en sterke vergrijzing, lopen ledenaantallen soms terug. Verenigingen hebben moeite om vrijwilligers te vinden en worden door gemeenten zwaarder belast op exploitatie- en beheerskosten van sportaccommodaties, waardoor de betaalbaarheid van verenigingssporten onder druk staan.

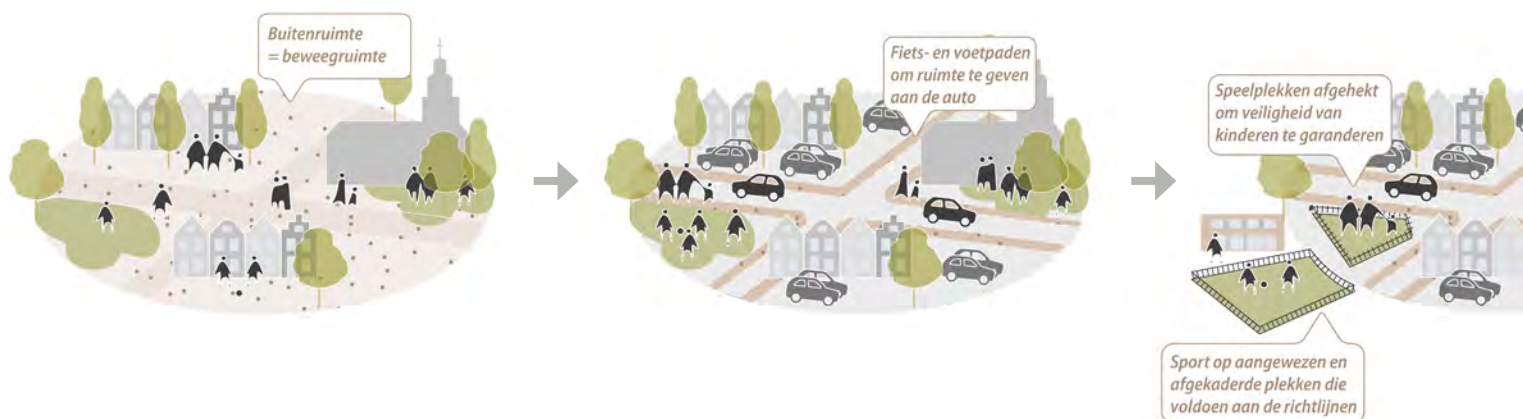
‘In Lyon ontstaat een donut, waarbij jonge gezinnen de stad uit verhuizen omdat het voorzieningenpakket in de suburbs beter is geregeld.’

Yves Maclet, Directeur des Sports (Metropole de Lyon/Grand Lyon)

1. De straat is ontmoetingsruimte, alle weggebruikers zijn gelijkwaardig. Parken en speelplekken zijn private initiatieven. Er wordt gesport op collectieve ontmoetingsplekken.

2. Introductie van verkeersruimte om doorstroming te bevorderen en voor de veiligheid van voetganger en fietser.

3. Professionaliseringsslag sport- en speelruimte. Spelen op aangewezen plekken tbv de (verkeers)veiligheid.

Grote verschillen binnen Nederland

Er kan niet worden gesproken over dé generieke opgave voor sport en bewegen in de ruimte. In sommige gebieden ligt een nadrukkelijke opgave, in andere gebieden wordt deze veel minder gevoeld.

Binnenstedelijke gebieden

De binnensteden van de grote steden worden verdicht zonder voldoende ruimte te maken voor sport en bewegen. Een beweegvriendelijke openbare ruimte delft vaak het onderspit ten opzichte van ruimte voor woningen, werkplekken en (geparkeerde) auto's. De bestaande buitensportfaciliteiten liggen ver buiten deze stedelijke woongebieden en zijn vaak overbelast. Dit betekent dat steeds meer stadsbewoners relatief lange afstanden moeten overbruggen om buitensportfaciliteiten te bereiken.

Druk op landschappen en natuurgebieden

Het grootste deel van ons buitengebied wordt benut als grootschalig, agrarisch productielandschap. Recreanten zijn aangewezen op het beperkt aantal aantrekkelijke landschappen en natuurgebieden die steeds intensiever worden gebruikt als recreatie- en sportruimte. Dit conflicteert met biodiversiteitsdoelen, maar leidt ook tot conflicten tussen de gebruikers onderling.

Wederopbouwwijken

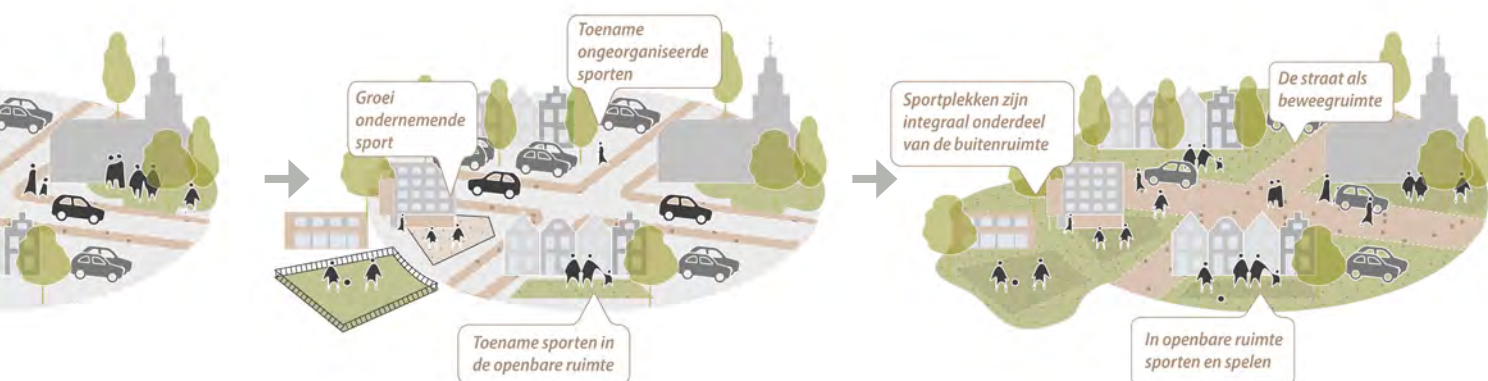
Deze wijken zijn aan vernieuwing toe, veel buurt- en sportvoorzieningen zijn verouderd. Daarnaast veranderen de behoeften door de demografische samenstelling. Door de vergrijzing neemt het gebruik van sportvoorzieningen af. De gebiedstransformatie waar (sport- en onderwijs)voorzieningen plaatsmaken voor zorgvoorzieningen of (ouderen)huisvesting is overal zichtbaar. Daardoor neemt de beweegruimte af en het is moeilijk deze ruimte in de toekomst elders te vinden.

Verschraling in landelijke gebieden

Sportparken in landelijke regio's verdwijnen of fuseren door teruglopende ledenaantallen, wat de afstand tot deze voorzieningen vergroot. Tegelijkertijd wordt minder geïnvesteerd in renovatie en verduurzaming van bestaande sportinfrastructuur.

4. Sport is aan het veranderen: commerciële sportaanbod groeit, er wordt meer individueel gesport en vaker in de buitenruimte.

5. Ambitie voor de toekomst: gelijkwaardigheid van gebruikers en functies.

Hoe zijn sport, bewegen en spelen nu verankerd in ruimtelijke plannen?

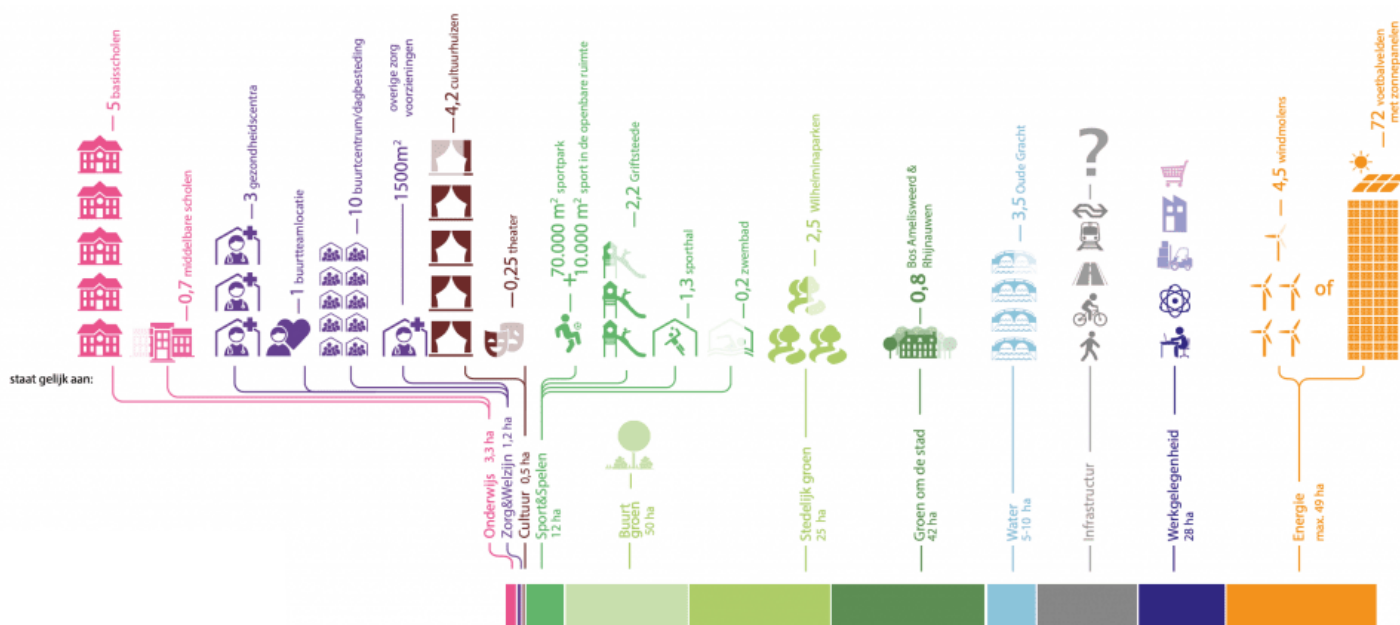
Decentraal tenzij

Door de decentralisering en deregulering van de ruimtelijke ordening is ruimtelijke beleid op spelen, sporten en bewegen een lokale verantwoordelijkheid. Het ruimtelijke beleid gaat uit van het 'decentraal tenzij' principe. Het is gebaseerd op bestuurlijke verhoudingen, waarbij de nationale overheid lokale overheden ondersteunt. Lokale overheden hebben de verantwoordelijkheid en het mandaat om keuzes te maken. Pas wanneer duidelijk is dat de lokale overheden niet in staat zijn om het nationale belang lokaal op een doelmatige en doeltreffende wijze te behartigen is sturing op nationaal niveau wenselijk.

Gemeenten zijn verplicht om een omgevingsvisie op te stellen waarin ze aandacht moeten besteden aan een van de hoofddoelen van de Omgevingswet: een gezonde leefomgeving. Wat opvalt is dat de ambities geformuleerd in de meeste gemeentelijke omgevingsvisies abstract zijn, door de lange termijn die ermee gepaard gaat. Omgevingsvisies zijn zelfbindend, wat wil zeggen dat gemeenten gebonden zijn aan de eigen vastgestelde omgevingsvisie. Daarmee biedt de nieuwe omgevingswet

de mogelijkheid om een gezonde leefomgeving beter te borgen. Daarnaast wordt er in sociaal beleid (sport- en gezondheidsnota's) meer aandacht besteed aan de relatie met de (gezonde) leefomgeving. De eerste stappen richting een integrale opgave worden dus gezet.

De ruimtelijke, sociaaleconomische en sociaal-culturele situatie en opgave verschilt van gebied tot gebied. In stedelijke regio's wordt de urgentie sterk gevoeld door een groeiende ruimtedruk, lange wachtlijsten bij verenigingen en weinig mogelijkheden voor nieuwe speelplekken en sportvoorzieningen bij binnenstedelijke ontwikkelingen. (Referentie)normen en richtlijnen zijn behulpzaam, met name om aan tafel te komen en het gesprek te voeren.³³ Dat blijkt ook uit een vergelijking met buitenlandse voorbeelden, zoals Gent en Antwerpen. Alle G4 gemeenten hanteren referentienormen. Dit zijn objectieve richtlijnen die worden gebruikt bij planvorming om kwaliteit en/of kwantiteit van voorzieningen te toetsen. Zo hanteert gemeente Amsterdam een referentienorm van aantal vierkante meters groen per woning. In Utrecht zijn vuistregels opgenomen in de Ruimtelijke Strategie

Barcode Utrecht: benodigd programma voor het realiseren van 10.000 woningen

Utrecht en de barcode. Tegelijkertijd geeft de gemeente Utrecht aan dat er behoefte is aan flexibiliteit en de mogelijkheid afwegingen per situatie te kunnen maken omdat de verhouding wonen-voorzieningen zoals de barcode voorschrijft niet overal waar te maken is vanwege ruimtegebrek. Veel G40 gemeenten besteden nu aandacht aan de ontwikkeling en het gebruik van referentienormen voor maatschappelijke voorzieningen of overwegen dit. Er is bij hen ook behoefte om kennis en ervaringen uit te wisselen zodat niet iedere gemeente het wiel zelf hoeft uit te vinden.³⁴

In niet-stedelijke gebieden wordt de druk op de ruimte veel minder ervaren. Echter, onderzoek wijst uit dat juist de niet-stedelijke gebieden slechter score op

beweegvriendelijkheid.³⁵ Ook deze gemeenten zijn zich bewust van de gezondheidsproblematiek en formuleren in visies ambities op het gebied van bewegen en sporten en een gezonde leefomgeving. Zij worstelen echter met de levensvatbaarheid van verenigingen en accommodaties en zoeken vooral naar mogelijkheden om mensen te motiveren voorzieningen te gebruiken en te stimuleren tot meer bewegen in de vorm van dagelijks en recreatief lopen en fietsen en het vanzelfsprekende autogebruik te verminderen. De gemeente Rucphen heeft bijvoorbeeld kengetallen en referentienormen voor sportaccommodaties, maar niet voor spelen en openbare ruimte om flexibiliteit te behouden. Ook in Emmen wordt flexibel omgegaan met richtlijnen en worden plekken en gebieden samen met bewoners verder ingevuld.

		Woonmilieu Centrum stedelijk	Woonmilieu Gemengd stedelijk	Woonmilieu Groen blauw	Norm gebaseerd op:
Ruimte voor zorg					
praktijkruimte	Eenheidszorg voorzieningen: - huisarts - fysiotherapeut - overleg (psycholoog, diëtist, logopedist, etc.) maatschappelijke dienstverlening en wijlzorg: - spreekkamers - cursusruimte - kantoorruimte	0,3 m2 (BVO) per 1 won.	0,3 m2 (BVO) per 1 won.	0,3 m2 (BVO) per 1 won.	Zorgverzekeringwet referentie: - Stichting Amsterdamse Gezondheidscentra (SAG) (hebben 15 gezondheidscentra in Amsterdam) - Landelijke Huisartsenvereniging LHV - Zorgverzekeraars Wet op de maatschappelijke ondersteuning wettelijke taak gemeente
apotheek (commercieel)	in of nabij gezondheidscentrum	0,25 m2 (BVO) per 1 won. 1 apotheek per 3000 won. 150 m2 (BVO)	0,25 m2 (BVO) per 1 won. 1 apotheek per 3000 won. 150 m2 (BVO)	0,25 m2 (BVO) per 1 won. 1 apotheek per 3000 won. 150 m2 (BVO)	Gebaseerd op informatie van het Farmaceutisch Bureau Amsterdam (FBA)
opvanglocatie *	maatschappelijke opvang en beschermd wonen 24-uurs opvang gezinsopvang winterkoud opvang passanten pension opvang jongeren 18-23 jr	0,5 m2 (BVO) per 1 won.	80 locaties voor 24-uursopvang verspreid over de stad, 1000 m2 (BVO) 4 locaties voor gezinsopvang verspreid over de stad, 800 m2 (BVO) 4 locaties voor winterkoudopvang verspreid over de stad, 1000 m2 (BVO) 3 passanten pensions verspreid over de stad, 1700 m2 (BVO) 1 locatie voor opvang zwervjongeren, 1000 m2 (BVO)		Wet op de maatschappelijke ondersteuning wettelijke taak gemeente Referentie: onderzoek procesmanagement naar ruimtebehoefte tot 2025
dagbestedingslocatie *	inloop locatie meewerk locatie (atelier) meedoen locatie	0,25 m2 (BVO) per 1 won. 1 inloop locatie per 10.000 won. 200 m2 (BVO) 1 meewerk locatie per 25.000 won. 200 m2 (BVO) 1 meedoen locatie per 32.500 won. 100 à 150 m2 (BVO)			Wet op de maatschappelijke ondersteuning wettelijke taak gemeente beleidsdoel: versnachte spreiding van dagbesteding over de 22 wijken van Amsterdam gaat op wat de bewoners nodig hebben.
hospice *	palliatieve zorg	0,008 m2 (BVO) per 1 won. 1 hospice (4-6 bedden) per 100.000 inwoners, 350 m2 (BVO)			Zorgverzekeringwet Norm komt van Zorgverzekeraars Nederland
Ruimte voor basisvoorzieningen					
jongerenruimte	jongerenwerk	0,02 m2 (BVO) per 1 won.	0,03 m2 (BVO) per 1 won.	0,04 m2 (BVO) per 1 won.	Wet op maatschappelijke ondersteuning wettelijke taak van gemeente
huis van de wijk	groepsinrichting voor ontmoeting, activiteiten en bewonersinitiatieven	0,063 m2 (BVO) per won.	0,063 m2 (BVO) per won.	0,063 m2 (BVO) per won.	referentiekader Oost
buurkamer		0,063 m2 (BVO) per won.	0,063 m2 (BVO) per won.	0,063 m2 (BVO) per won.	
Ruimte voor werk, participatie en inkomen (WPI)					
dienstencentrum *	informatie & advies en schuldhulpverlening - spreekkamer - cursusruimte	deelgebruik met maatschappelijke ondersteuning en wijlzorg			
voedselbank *		n.t.b.			
Ruimte voor kunst en cultuur					
voorziening op wijkniveau	podium bibliotheek broedplaats, etc.	0,25 m2 (BVO) per 1 won.	0,25 m2 (BVO) per 1 won.	0,25 m2 (BVO) per 1 won.	archief gemeenteraad vraag uit de markt
voorziening op stedelijk niveau *	museum (pop)podium, etc.	0,20 m2 (BVO) per 1 won.	0,20 m2 (BVO) per 1 won.	0,20 m2 (BVO) per 1 won.	
kunst in openbare ruimte	op alle beschikbare parken en pleinen aandacht voor kunst in de openbare ruimte				uitvoeringsplan kunst in de openbare ruimte

Referentienormen Amsterdam

Hoe wordt de afweging gemaakt in plannen (casussen)?

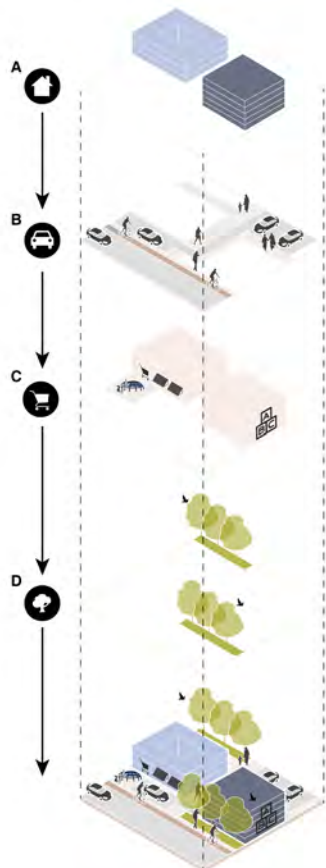
Te veel focus op woningbouw gaat ten koste van de leefbare stad

Ambtenaren sport en/of gezondheid zijn vaker dan vroeger betrokken bij het maken van ruimtelijke visies en gebiedsplannen. Echter, als het gaat om het maken van afwegingen dan zorgt de druk op de ruimte, het gebrek aan financiële middelen voor het realiseren van ruimte voor sport, spelen en bewegen én de focus op woningbouw dat het in de praktijk moeilijk blijkt om deze ruimte ook daadwerkelijk te realiseren.

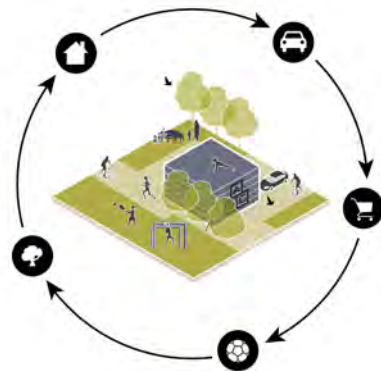
Het belang van woningbouw en de daarbij nodig geachte parkeercapaciteit wordt in de praktijk in de meeste gevallen zwaarder gewogen dan waarden als ruimte voor sport, spelen en bewegen. Op plekken waar referentienormen worden gehanteerd worden deze niet altijd strikt gevolgd om flexibiliteit in de planvorming te

kunnen behouden. In gesprekken met beleidsambtenaren worden in binnenstedelijk gebied veelal woningaantallen als maatgevend genoemd. Daarmee zijn ook financiële belangen gemoeid. De business-case van een gebiedsontwikkeling is gebaseerd op ruimte voor wonen en werken: verhuurbare en verkoopbare ruimte. Andere waarden, zoals ruimte voor bewegen, delven dan vaak het onderspit. Ze worden in de grondexploitatie gezien als financieel onrendabele investeringen. Zeker omdat de kosten vooruitlopen op de baten. Gemeente Utrecht geeft bijvoorbeeld aan dat er sprake is van een scheve groei, er is binnen een gebiedsontwikkeling of transformatie wel geld voor woningen maar niet voor voorzieningen. Gemeenten hebben zelf geen budgetten beschikbaar voor deze voorzieningen omdat er geen wettelijke taak ligt zoals dat bij bijvoorbeeld onderwijshuisvesting wel het geval is. Daar tegenover staat dat de maatschappelijke opbrengst

Van stapeling van opgaven...

...naar sport als integraal deel van de ruimtelijke opgave

(Social Return on Investment) van iedere euro die extra in het sportbudget wordt gestoken, wordt geschat wordt op 2,76 euro.³⁶ Echter, deze opbrengst komt niet ten goede van de grondexploitatie maar wordt terug verdiend op maatschappelijke- en zorgkosten. In de meeste Nederlandse gemeenten en bij provincies geldt dat er sprake is van verschotting, en de scheiding van middelen tussen verschillende beleidsafdelingen bemoeilijkt de discussie. Zo worden de regionale woondeals binnen Gelderland alleen gedragen door programma Wonen en ontbreekt er een integrale projectgroep. Doordat ruimte maken voor sporten, spelen en bewegen geen wettelijk vastgelegde taak is worden bezuinigingen vaak gedaan ten koste van openbare ruimte, armoedebestrijding en sport en bewegen.³⁷ Zo blijkt uit het gesprek met gemeente Utrecht dat de financiële ruimte voor het toevoegen van maatschappelijke voorzieningen onvoldoende meegroeit met de groei van de stad. Uit diverse andere onderzoeken en rapporten blijkt dat er bij meerdere gemeenten behoefte is en gewerkt wordt aan andere rekenmethodes en manieren van financieren van maatschappelijke voorzieningen en voorzieningen in de openbare ruimte waaronder sportaccommodaties, sport-, beweeg en speelplekken.^{38, 39, 40, 41, 42} Op dit moment werkt RIVM binnen het Programma Gezonde Leefomgeving aan het verzamelen van praktijkvoorbeelden over hoe gemeenten financiële stromen weten te combineren of te reorganiseren. In de Citydeal Openbare Ruimte is onderzoek gedaan naar geschikte instrumenten en mechanismen die bijdragen aan de financiering van integratie, en waarmee baathouders verantwoording kunnen afleggen voor een goede besteding van het toevertrouwde geld.⁴³

Er is een onderscheid zichtbaar tussen verdichtingslocaties en uitbreidingsgebieden, waarbij het met name in bestaande wijken en op verdichtingslocaties als moeizaam wordt ervaren om beweegruimte en voorzieningen in te passen. Gemeenten kijken hierbij ook steeds vaker naar mogelijkheden voor slim ruimtegebruik door voorzieningen te combineren en flexibel met beschikbare ruimte om te gaan. Meervoudig en flexibel ruimtegebruik kent echter ook vraagstukken met betrekking tot financiering, beheer en exploitatie.^{44, 45} In een tijd waarbij er veel nadruk is op binnenstedelijk bouwen is het van belang om projectlocaties niet te klein te maken omdat dit kan leiden tot een gebrek aan noodzaak om nieuwe collectieve ruimte of voorzieningen aan de stad toe te voegen. Daarnaast kan slim ruimtegebruik beter gefaciliteerd en georganiseerd worden.

Conclusie

Ambtelijk draagvlak voor het realiseren van een gezonde leefomgeving lijkt op de meeste plekken niet het probleem te zijn. Het grootste struikelblok is echter het gebrek aan financiële middelen om ruimte voor sporten, spelen en bewegen te realiseren. Dat vraagt om het breder aanvliegen van een opgave door projectgrenzen op te schuiven en op een andere manier naar de grondexploitatie te kijken. Sport- en beweegruimte zijn geen kostenpost, maar een publieke, preventieve voorziening die gezondheidswinsten oplevert.

**‘Het gaat niet om sturen, maar om gemeentes in staat te stellen
bij te dragen aan de ambitie.’**

VNG

7. Gemeentelijk instrumentarium

Hebben gemeenten voldoende instrumenten in handen om ruimte te geven aan sport, bewegen en spelen in omgevingsplannen en herinrichtingsplannen? De omgevingswet heeft ervoor gezorgd dat werken aan een gezonde leefomgeving gezien wordt als een integrale opgave. Daar waar gebiedsgrenzen worden overschreden, bijvoorbeeld bij natuurbeheer, recreatie en infrastructuur ligt de regie bij de provincie. Hoewel gemeenten binnen regio's elkaar steeds beter weten te vinden heeft de provincie zeggingskracht en juridische instrumenten tot haar beschikking. Waar de provincie de kaders kan schetsen is werken aan de gezonde leefomgeving uiteindelijk een gebiedsgerichte opgave die op lokaal niveau moet worden ingevuld.

De verplichting tot een omgevingsvisie heeft ertoe geleid dat er bij alle gemeenten aandacht wordt besteed aan de gezonde leefomgeving. De visie is zelfbindend, en met omgevingsprogramma's en omgevingsplannen kan de visie vertaald worden naar uitvoering. Daarnaast zijn er tal van voorbeelden van gemeentelijke instrumentaria om te sturen op ruimte voor sport, bewegen, spelen. Denk aan: sectorale visies; ontwerpleidraad (gemeente Groningen); (referentie) normen (o.a. gemeente Amsterdam); vuistregels (gemeente Utrecht); gezondheid opnemen als uitgangspunt bij tenders

en aanbestedingen (o.a. gemeente Eindhoven); rekenmodel maatschappelijke voorzieningen (gemeente Rotterdam); handboek inrichting openbare ruimte (gemeente Amersfoort); of een puntensysteem (gemeente Veenendaal).

Daarnaast is er veel (ontwerp)kennis te vinden op dit onderwerp, zoals de *Toolbox Gezonde leefomgeving* van het RIVM, *Atlas Bewegvriendelijke Omgeving* van Kenniscentrum Sport en Beweging, de handreiking *Werken aan een gezonde leefomgeving* van de VNG, de *Toolbox Lopen Stimuleren* van het Platform Ruimte voor Lopen, en nog talloze andere bronnen. Wie op zoek is naar informatie over het beweegvriendelijk inrichten van de leefomgeving heeft goede voorbeelden, handreikingen en ontwerptools te over.

Waarom lukt het dan niet overal om voldoende ruimte voor sport en bewegen te realiseren. In stedelijke gebieden is een gebrek aan ruimte, zeker wanneer andere opgaven zoals woningbouw voorrang krijgen. De sluitende grondexploitatie is vaak bepalend en ruimte voor sport en bewegen wordt gezien als een kostenpost. In minder dynamische gebieden (vitale regio's uit Nota Ruimte) gat het vooral over het op peil houden van het voorzieningen en de leefbaarheid.

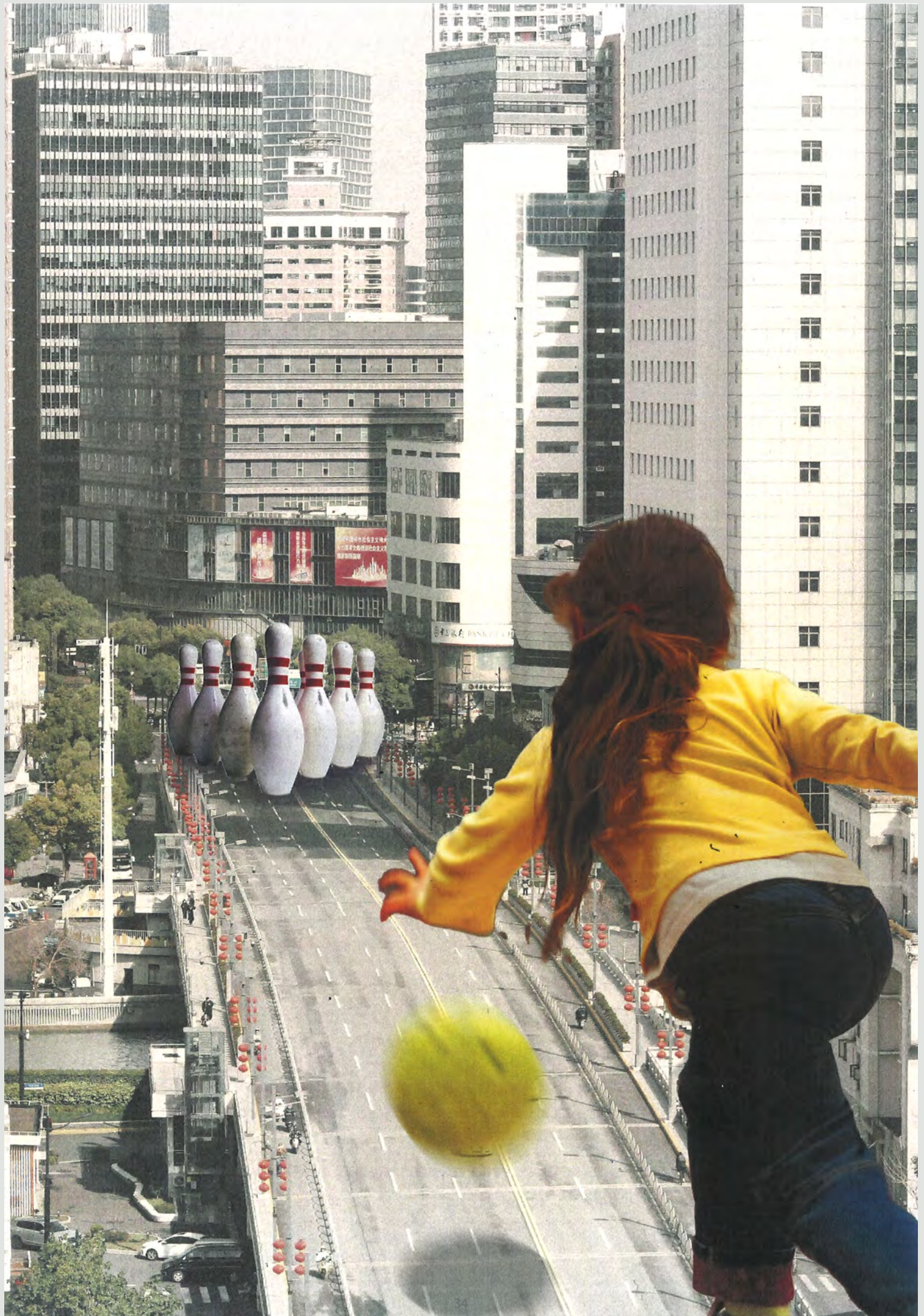
‘Door planning van sportaccommodaties te koppelen aan andere grote ruimtelijke opgaven (zoals klimaatopgave of cultuur) ontstaan er nieuwe, slimme combinaties.’

Enrique Alcantara, General Manager, Valencia Sports Innovation Cluster

De ambitie stokt echter bij de uitvoering en het wordt duidelijk dat er naast het maken van (politieke) keuzes, een andere manier van werken nodig is: sociaal en fysiek domein moeten elkaar beter vinden, ruimte bieden aan sport en ruimte zijn noodzakelijke lange termijn investeringen en ontschotting binnen de gemeente is noodzakelijk. Uiteindelijk is het maken van een goede omgevingsvisie, maar ook de uitvoering ervan, mensenwerk.

Op basis van dit onderzoek kan niet worden aangetoond dat gemeenten niet voldoende instrumenten in handen hebben om te sturen op ruimte voor sport, spelen en bewegen. Wat op basis van dit onderzoek wél kan worden gesteld is dat er consequent wordt ingeleverd op dit onderwerp omdat met name woningbouw voorrang krijgt, financiële middelen ontbreken en de grondexploitatie zo is ingericht dat lange termijn opbrengsten en gezondheidswinst niet worden meegenomen. Wordt misschien de verkeerde vraag gesteld? Het gaat niet om sturen, maar om gemeenten in staat te stellen bij te dragen aan de ambitie. Bij het rijk, maar ook bij provincies hebben andere opgaves prioriteit. Dat vertaalt zich naar de praktijk bij lokale overheden. De focus op woningaantallen bij de Woningbouwimpuls (Wbi) is illustratief. Hoewel referentienormen en richtlijnen wel degelijk impact hebben en ervoor zorgen dat afdelingen sport, spelen, bewegen en volksgezondheid steviger aan

de tafels zitten waar visies, plannen en afwegingen worden gemaakt, is de boodschap ook duidelijk: met de hoge ambities over aan woningaantallen, parkeernormeringen, ondergrondse infrastructuur en eisen aan klimaat en biodiversiteit is er letterlijk en figuurlijk niet voldoende ruimte om gezondheid gelijkwaardig mee te nemen in planvorming en gebiedsontwikkeling. Nog een extra opgave, zoals strenge regelgeving omtrent ruimte voor sport, spelen en bewegen gaat niet leiden tot een betere afweging, maar zal gebiedsontwikkelingen eerder op slot zetten. De oplossing ligt op een ander niveau: we moeten naar het systeem als geheel kijken. Als de rijksoverheid haar ambitie serieus neemt dan moet ze provinciale en lokale overheden in staat stellen om die ambitie waar te maken. Niet door meer te sturen, maar juist door meer ondersteuning te bieden in de vorm van kennis en financiële middelen en door een andere prioritering te hanteren. In lijn met de omgevingsvisie zouden de verschillende onderdelen van een gezonde leefomgeving integraal gewaardeerd moeten worden. De woningbouwopgave en parkeeropgave zouden niet de bepalende factor moeten zijn voor de gebiedsontwikkeling. Dit onderzoek laat zien dat referentienormen behulpzaam zijn, maar dat voor een integrale benadering van gezondheid ook op een hoger niveau een belangrijkere positie in zou moeten nemen, bijvoorbeeld bij woondeals.

8. Aanbevelingen: van papieren werkelijkheid naar uitvoeringskracht

Gemeenten hebben allerlei mogelijkheden en instrumenten om te werken aan voldoende ruimte voor sporten, bewegen en spelen in de openbare ruimte. Toch is meer nodig in de ondersteuning van gemeenten, zodat zij beter in staat zijn om de nationale ambities waar te maken en er beter kan worden ingespeeld op de groeiende behoefte aan ruimte voor sport, bewegen en spelen. Werken aan een gezonde leefomgeving vraagt per definitie om een integrale benadering om voldoende sport- en beweegruimte te realiseren. Het vraagt ontwerpkracht waarin de belangen van sport en bewegen goed worden afgewogen naast de belangen van woningbouw, klimaat, mobiliteit, natuur en water. Goede aanjagers zijn nodig: mensen die zich hard maken voor het onderwerp en het iedere keer weer ter tafel brengen. De tijd heeft uitgewezen dat alleen inspireren niet voldoende is. De omgevingswet biedt weliswaar voldoende mogelijkheden, maar wellicht niet voldoende houvast om actiever te sturen op gezondheid binnen gebiedsontwikkelingen. Een aantal aanbevelingen:

1. Verankering van sport, spelen en bewegen in strategische beleidsdocumenten

Sport, spelen en bewegen moeten beter worden geïntegreerd in de vijf strategische thema's die ontwikkeld worden binnen de Nota Ruimte. Dit zorgt ervoor dat ze een structurele plaats krijgen in landelijk omgevingsbeleid.

2. Ontwikkelen van een handreiking over beschikbare instrumenten

Er is behoefte aan een praktische handleiding waarin wordt uitgelegd welke mogelijkheden er zijn om ruimte voor sport, bewegen en spelen op te nemen in plannen en beleid.

3. Beter benutten van de kerninstrumenten van de Omgevingswet

Zorg dat gemeenten optimaal gebruik kunnen maken van de mogelijkheden die de Omgevingswet biedt voor het creëren van ruimte voor sport, bewegen en spelen. Het delen van kennis hierover is cruciaal.

4. Ontwikkelen kennis over financiële stromen

Verkrijgen van meer inzicht in hoe gemeenten financiële stromen beter weten te combineren of te reorganiseren om gezondheidswinst op termijn een plek te geven in (financiële) afwegingskaders en deze kennis en praktische handvatten verspreiden onder gemeenten.

5. Ontwikkeling van kengetallen en richtlijnen

Er set van heldere vuistregels, adviezen en richtlijnen breed gedragen door zowel ruimtelijke experts als professionals in gezondheid, sport, bewegen en spelen. Het geeft gebiedsontwikkelaars en ambtenaren handvatten die goed onderbouwd zijn zodat ze het niet 'zelf uit hoeven te vinden'. Een integrale benadering waarbij de vakgemeenschap en kennisinstellingen samenwerken aan deze kengetallen/ vuistregels is essentieel.

6. Faciliteer partnerschappen en cofinanciering

Faciliteer partnerschappen waarin partijen samenwerken aan beleidsdoelstellingen, vergelijkbaar met Regio Deals of prestatieafspraken. Het Rijk kan hierbij kennis, netwerken en cofinanciering inzetten. Ervaringen uit het verleden tonen aan dat subsidiëring of cofinanciering grote impact kan hebben.

7. Zie ruimte voor sport en bewegen als noodzakelijk voorziening

Beschouw ruimte voor sport en bewegen als noodzakelijke, maatschappelijke voorziening die hoort bij een duurzame stadsontwikkeling net zoals energienetwerken en ontsluitingsstructuren.

8. Definiëren van een ondergrens voor een gezonde leefomgeving

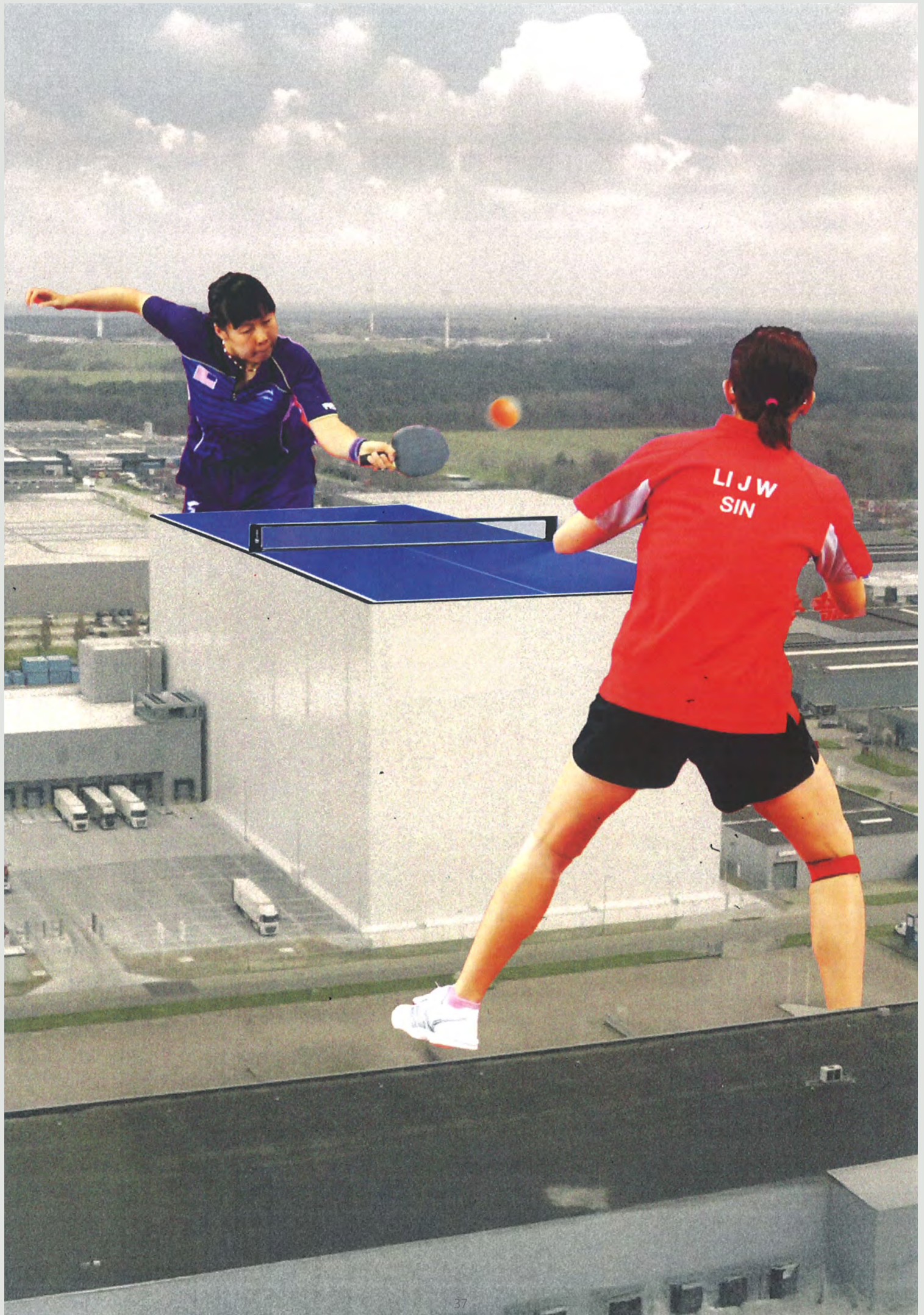
Door een gebrek aan een vastgelegd 'minimum' of een heldere definiëring van wat een gezonde leefomgeving is, is er bij een gebrek aan urgentie bij een gemeente geen noodzaak om te handelen. Een betere definitie of het opstellen van nationale richtlijnen voor een ondergrens die gekoppeld is aan meetbare uitkomsten is noodzakelijk.

Bijlage 1. Wat voor instrumentarium hebben gemeenten in handen?

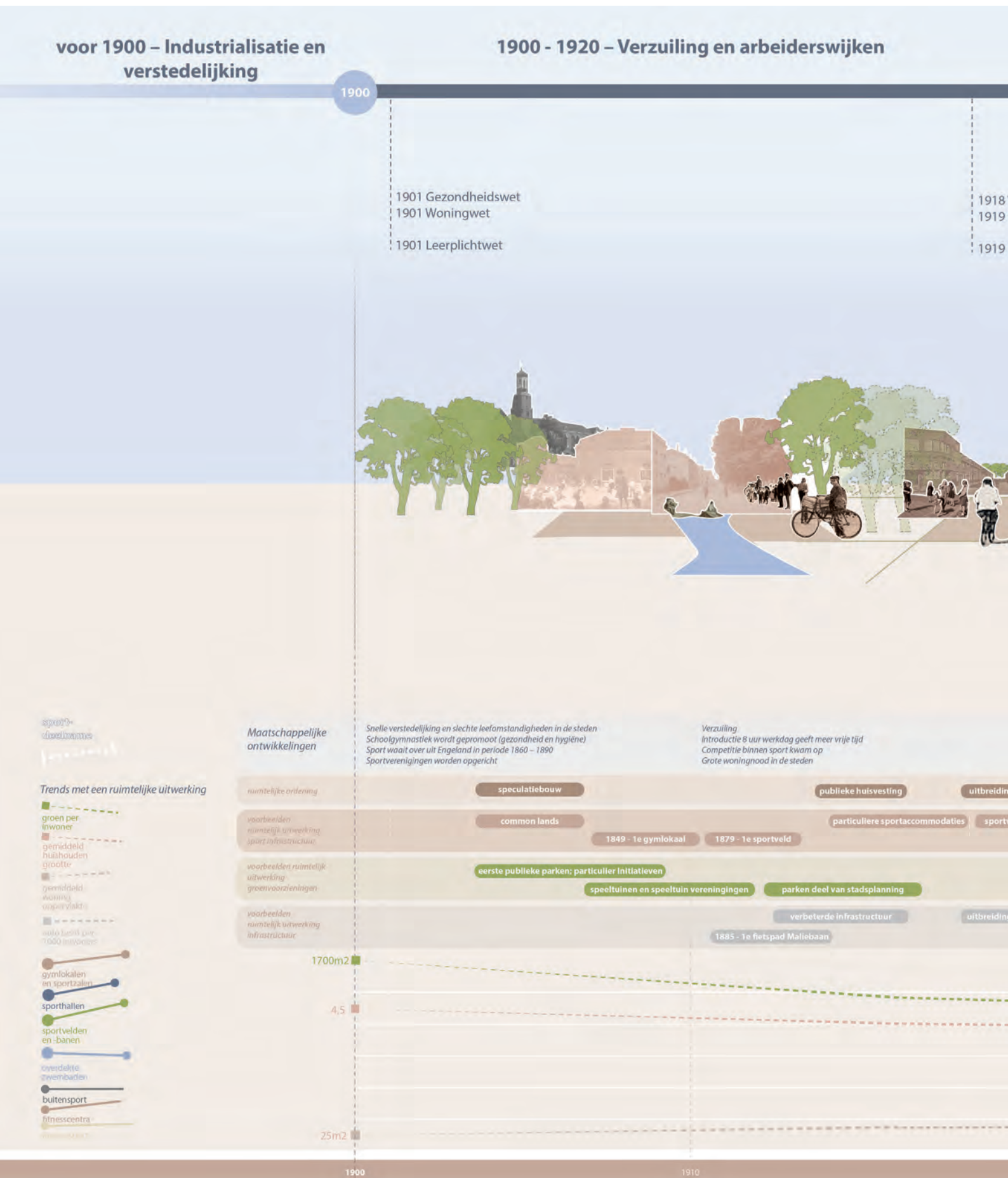
Er is een veelheid aan instrumenten. De nieuwe omgevingswet vormt de basis. De mogelijkheden zijn groot op alle overheidsniveaus. Het verkennen van de mogelijkheden en het (beter) toepassen van de kerninstrumenten gericht op meer ruimte voor sport en bewegen zou de basis moeten vormen. Denk hierbij aan een nadrukkelijke positie van sport en bewegen in de Nota Ruimte (nationale omgevingsvisie) tot doorwerking in gemeentelijke programma's en omgevingsplannen. Daarnaast zijn er nog allerlei andere instrumenten.

De zes kerninstrumenten van de omgevingswet

Kerninstrument	Gemeente	Provincie	Rijk	Waterschap
Omgevingsvisie	Gemeentelijke Omgevingsvisie	Provinciale Omgevingsvisie	Nationale Omgevingsvisie (NOVI)	Niet van toepassing
Programma	Actieplannen en overige programma's (vrijwillig en verplicht)	Actieplannen, waterprogramma, beheerplan en overige programma's (vrijwillig en verplicht)	Actieplannen, waterprogramma, ruimtelijk plan en overige programma's (vrijwillig en verplicht)	Waterbeheerprogramma en overige programma's (vrijwillig en verplicht)
Decentrale regels	Omgevingsplan	Omgevingsverordening	Niet van toepassing	Waterschapsverordening
Algemene rijksregels	Niet van toepassing	Niet van toepassing	Omgevingswet, Bal, Bbl, Bkl, Omgevingsbesluit, Omgevingsregeling	Niet van toepassing
Omgevingsvergunning	Omgevingsvergunning	Omgevingsvergunning	Omgevingsvergunning	Omgevingsvergunning
Projectbesluit	Niet van toepassing	Projectbesluit	Projectbesluit	Projectbesluit

Bijlage 2. Historische analyse

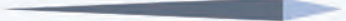
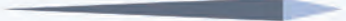

1920 - 1940 Modernisering en woningnood

1920

1940

1950

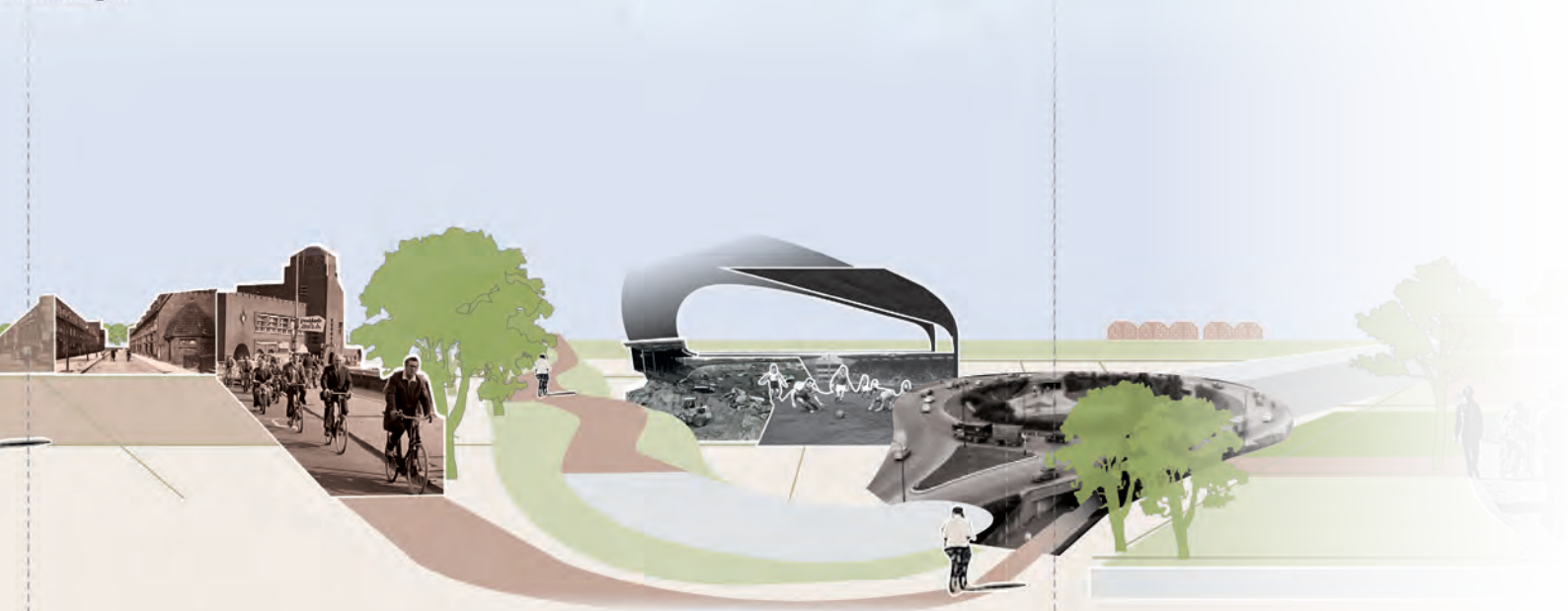
centraal betrokkenheid overheid decentral

Grotere verantwoordelijkheid op gebied van volkshuisvesting
Gemeenten krijgen sturende rol

Woningnoodwet
Arbeiderswet

8 u werkdagen

1941 Brede invoering lichamelijke opvoeding in het onderwijs

Weinig vervoersmogelijkheden, maar behoefte aan ontspanning
Economische crisis en hoge werkloosheid
Aanleg grote sport- en groenvoorzieningen i.h.v. werkverschaffing
Groeit sportverenigingen en uitbreiding competitie

Massarecreatie
Fietsgebruik neemt toe

Herstellen van de economie
Sociale zekerheid en welvaart groeit
Trek de stad uit en groei auto gebruik
Grote groei verenigingsleven

gswijken bouw door gemeenten en verenigingen tuindorpen planmatige bouw en kengetallen wijkgedachte uitbreiding openbaar vervoer
velden Oprichting ALO Amsterdam 1927 grote sportvoorzieningen buiten de stadsranden
groen en ontspanning nabij wonen speelvoorzieningen in de buurt wijkpark openbare speelplaatsen
g fietspaden toegankelijker openbaar vervoer ongelijkvloers verkeersplein voor fiets- en autoverkeer recreatiegebieden ontsloten voor de auto

1920

1930

1940-50

1800-1900 (moreel-pedagogisch perspectief)

Sport kwam overwaaien uit Engeland, meegenomen door zonen van aristocraten en industriëlen die in de periode 1860-1890 in Engeland naar kostscholen gingen en daar kennis maakten met voetbal, rugby, cricket, bandy en tennis.⁴⁶ Een van de belangrijke grondleggers van sport in Nederland is Pim Mulier.⁴⁷

De kijk op sport veranderde eind 19e eeuw; van een baldadige bezigheid naar een activiteit die goed was voor lichaam en geest. In eerste instantie was dat vooral goed voor jonge jongens en militairen, en sport had een sterke opvoedkundige focus.

Binnen de sportontwikkeling zijn twee lijnen te onderscheiden; de ontwikkeling in de buitenruimte en de ontwikkeling van binnensportfaciliteiten. De tweede maakte zijn opwachting via de schoolgymnastiek. Schoolgymnastiek werd gepromoot door de Maatschappij tot Nut van 't

Algemeen die zich hard maakte voor gezondheid en hygiëne voor kinderen door middel van prijsvragen en de publicatie van instructieboekjes. De populariteit van gymnastiek op school kreeg minder aandacht dan de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zou willen. In 1849 besloot de organisatie te starten met de bouw en bekostiging van Nutsgymnastiekscholen, wat tot 1859 heeft geleid tot de bouw van 30 lokalen. Schoolgymnastiek was nog niet verplicht maar werd, mede door het succes van de Nutsgymnastiekscholen, een erkend schoolvak in 1857. In 1890 werd lichamelijke opvoeding wettelijk verplicht voor het lagere onderwijs.⁴⁸

In de 19e eeuw groeide het verenigingsleven, steeds meer sportverenigingen werden opgericht. Sporten vond plaats op common lands; plekken in de openbare ruimte die enigszins geschikt waren om te sporten. Onder invloed van voorvechters van de sport en notabelen verplaatste sport

Voetbalveld Koekamp te Haarlem, aftrap door Wim Mulier

zich langzaamaan van de openbare ruimte naar specifieke, niet-openbaar toegankelijke sportaccommodaties. Zo werd in de jaren 80 van de vorige eeuw het eerste sportveld aangelegd in Haarlem (1879) en werd in samenwerking met de Algemene Olympia Vereniging (AOV) en de Amsterdamsche Sport Club (ASC) het Museumplein ingericht voor cricket, tennis, voetbal, croquet en gymnastiek.⁴⁹

In de meer verstedelijkte gebieden werden parken en speelplekken geïntroduceerd als compensatie voor de drukte en zij boden ruimte om te ontspannen in de stad. Het betrof veelal particuliere initiatieven van de gegoede burgerij om het leven van de lokale bevolking te verbeteren zoals de aanleg van publiek toegankelijke parken. Speeltuinen werden geïntroduceerd, vaak beheerd door speeltuinverenigingen. Pas na de tweede wereldoorlog werden veel van deze speeltuinen openbaar toegankelijk en legden gemeentes nieuwe, publieke speelplekken aan.

Nederlands voetbalelftal, 1895

Speeltuinenvereniging Weteringplantsoen Amsterdam, geopend 1880 door de gegoede burgerij

1900-1920 (moreel-pedagogisch perspectief)

Aan het begin van de 20ste eeuw waren de leefomstandigheden voor de gemiddelde burger in de stad slecht. Men woonde met veel mensen in een kleine woning, er was geen riolering, de straten waren vuil en de werkdagen waren lang. Sport was een onbelangrijk onderdeel van het dagelijkse leven; men had weinig vrije tijd en was bezig met overleven. Aan beweging kwam men meestal vanzelf toe omdat arbeid fysiek was en verplaatsen voornamelijk te voet gebeurde. In deze twee decennia stond de georganiseerde sport onder invloed van de verzuiling: sportbonden en -verenigingen waren in sommige gevallen bijvoorbeeld katholiek, christelijk of socialistisch. In 1919 kwam de Arbeidswet, die met een achturige werkdag en

vrij op zaterdag- en zondagmiddag zorgde voor meer vrije tijd en daardoor meer sportbeoefenaars.⁵⁰ In deze tijd werd sport ook competitiever, onder andere door media en verbeterde infrastructuur, waardoor sportwedstrijden zelfs op landelijk niveau konden plaatsvinden. De betrokkenheid van de overheid bij sportvoorzieningen was in deze tijd klein; het waren vooral particuliere initiatieven die accommodaties voor sport tot stand brachten, zoals meestal bij zwembaden het geval was. In deze tijd bestonden sportvoorzieningen zoals sportvelden, stadions en renbanen voor paardensport, maar overdekte sportaccommodaties waren er nog vrijwel niet. Gymlokalen van schoolgebouwen waren vaak wel multifunctioneel en dienden ook voor sportbeoefening.⁵¹

Verenigingsleven kwam op

De poging om de levenskwaliteit van burgers te verbeteren werd ingezet met de invoering van de Woningwet en Gezondheidswet in 1901. Met de Woningwet ontstond de volkshuisvesting en vond woningbouw op grotere schaal plaats. Integrale plannen zorgden onder andere voor ruimtelijke kwaliteit, goede woningen en aandacht voor de openbare ruimte, waaronder groen in de buurt. Arbeiders moesten kunnen ontspannen en in een gezonde omgeving wonen. Groen werd daarvoor van belang geacht. Rond 1920 vond in veel steden uitbreiding plaats, zoals met het Plan Zuid in Amsterdam, vaak voor goede huisvesting van de arbeidersklasse. In deze periode werden groenstroken en parken onderdeel van de stadsplanning. Met de

Gezondheidswet werd een orgaan ingesteld dat toezag op naleving van wetten, waaronder de Woningwet. Zo werd gehandhaafd op voldoende kwaliteit van de woning en eisen aan gezonde leefomstandigheden.

De aandacht voor een gezonde omgeving resulteerde in de ontwikkeling van innovatieve woningen, zoals het Justus van Effenblok in Rotterdam. Er werd geëxperimenteerd met woningplattegronden.

Infrastructuur

De fiets was in opkomst. De eerste fietsroutes (voor alleen de fietser) werden aangelegd in de stedelijke omgevingen.

Maliebaan Utrecht, omstreeks 1900

1920-1940 (moreel-pedagogisch perspectief)

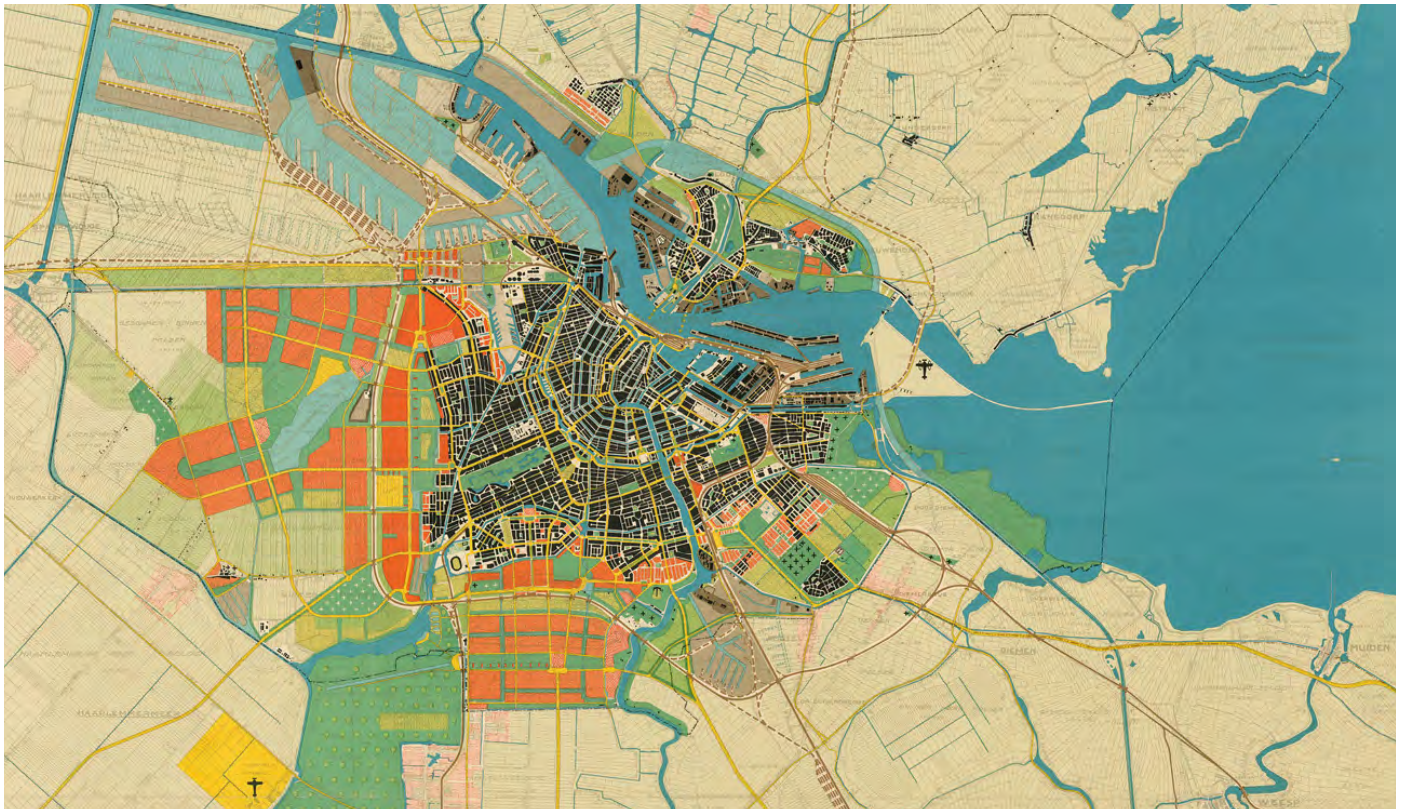
Ruimte

In de jaren 20 kwamen veel woningbouwplannen tot uitvoering en plukten burgers de vruchten van de aandacht voor woon- en werkomstandigheden. Met de invoering van de Arbeidswet kregen arbeiders meer vrije tijd. In deze tijd kwam ook het openbaar vervoer meer tot de beschikking van arbeiders, maar het was voor velen nog prijzig. Door de opkomst van de tram werden ook andere delen van de stad, anders dan de eigen buurt, bereikbaarder voor de doorsnee inwoner.

In de jaren 20 nam de overheid een grotere verantwoordelijkheid op het gebied van volkshuisvesting. In 1918 werd de Woningnoodwet aangenomen die de rijksoverheid de instrumenten gaf om gemeenten te dwingen woningen te bouwen. Gemeenten werden verplicht om bij te dragen in de bouwkosten, een woningbeurs in te stellen en een woningtelling te houden.

Het resulteerde in een grote verschuiving van particuliere bouw naar de bouw door verenigingen en gemeenten.⁵²

Vanaf de jaren 20 maken we kennis met een nieuw fenomeen: massarecreatie. De groei in vrije tijd betekende ook een groeiende vraag naar (actieve) ontspanning en recreatie én de plekken die daarbij horen. De bevolking beleefde plezier aan recreatie: beiden werden gezien als goed voor de geestelijke gezondheid, waardoor recreatie een bredere maatschappelijke opbrengst diende.⁵³ Door nog gebrekkige vervoersmogelijkheden werden gezondheid en ontspanning ook bevorderd door in te zetten op groen nabij de woning en door parken en sportvoorzieningen aan te leggen. De wijkgedachte was leidend: bewoners – ook gezinnen met kinderen – konden voor hun basisbehoeften in de buurt en wijk terecht. De idealen van de wijkgedachte zorgden voor een nieuw vorm van Europese stedenbouw: het tuindorp. Echter, de

Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam

Amsterdamse Bos, aanleg 1934 (werkverschaffingsproject)

geringe woningaantallen (zo'n dertig woningen per hectare) zorgden voor hoge bouwkosten en die maakten het voor veel gemeenten niet mogelijk om deze wijken te realiseren.

Door de snelle groei van de steden waren grote uitbreidingsplannen nodig. In Amsterdam werd een nieuw departement opgetuigd om het Algemeen Uitbreidingsplan (AUP, 1934) voor de stad te ontwerpen en tot uitvoering te brengen. Het plan behelsde, naast de nodige infrastructuur en woningbouw, ook ruimte voor groen en recreatie in de buitenruimte. Het plan was in lijn met de Nederlandse principes waar de basis voor was gelegd op de Amsterdamse conferentie International Town Planning in 1924 en gebaseerd op een cijfermatige onderbouwing. Architect en stedenbouwkundige Van Eesteren gebruikte cijfers en gegevens om functies zoals benodigde infrastructuur, wonen, werken en recreatie te verdelen. Dit leidde tot een rationele en systematische aanpak van stadsplanning, gebaseerd op kengetallen.

In de woningbouwplannen in deze periode werden - als onderdeel van het 'onderbouwd plannen' - voorzieningen centraal in de wijk gepositioneerd en was er aandacht voor groen en zelfs voor speelsekken. Scholen en een zaal voor

gymnastiek waren vaak onderdeel van de plannen. Kinderen konden in de nieuwe wijken nabij hun huis terecht om te spelen, waar dat in de oudere wijken vaak pas in de jaren 50 werd geregeld.⁵⁴ Volwassenen konden ontspanning vinden in hun tuintje. In enkele plannen in de jaren 20 stond dat de woning maximaal 800 meter van een wijkpark af mocht liggen. Het waren echter de gemeenten die dit voor hun rekening namen. Ondanks alle inzet woonden nog veel stedelingen in woningen van slechte kwaliteit die bovendien vaak klein waren, en was er een tekort aan woonruimte.

In de jaren 30 begon de grootste economische crisis van de 20ste eeuw. De werkloosheid was hoog en de armoede in de stad nam toe. Om (draagkrachtige) groepen voor de stad te behouden werd getracht de aantrekkelijkheid van de stad te verbeteren: er werd ruimte toegewezen voor groen, recreatie en beweging. Bovendien zorgden deze projecten voor werk; een voorbeeld is het Amsterdamse Bos. Vandaag de dag profiteren stedelingen nog van deze grote groenvoorzieningen.

Infrastructuur

In deze periode verplaatste men zich vooral te voet en per fiets. Openbaar vervoer was duur, maar was wel onderdeel van het straatbeeld en werd steeds gewoner. De auto was in opkomst onder de rijkere bevolking.

Opkomst openbaar vervoer (buslijn 1929)

Sport en bewegen

Hoewel al in 1890 lichamelijke opvoeding wettelijk verplicht werd voor het lager onderwijs, kwam de grote aandacht voor lichamelijke opvoeding op school pas op gang na de eerste wereldoorlog. In de periode tussen de eerste en tweede wereldoorlog bouwden veel gemeentes schoolgymzalen die de plaatselijke turnverenigingen ook konden gebruiken.⁵⁵ Pas in 1941, wanneer de Duitse bezetter het voor het zeggen heeft, wordt het echt verplicht gesteld.

In 1927 werd de Academie voor Lichamelijke Opvoeding te Amsterdam (ALO) opgericht vanuit een particulier initiatief en zonder financiële bijdrage van de overheid, onder leiding van Gerrit Jaco Nieuwenhuis (1877-1931).

De groeiende populariteit van sporten en met name sportwedstrijden heeft bijgedragen aan de bouw van stedelijke sportvoorzieningen. Deze voorzieningen, zoals het Olympisch Stadion (1928) in Amsterdam of stadion Galgenwaard (1936) in Utrecht, werden aan de rand van de stad gebouwd, waar veel ruimte was voor ontwikkeling. Waar het Olympisch Stadion onderdeel was van een grotere ontwikkeling was Stadion Galgenwaard een werkverschaffingsproject.

Betrokkenheid van de overheid

De betrokkenheid van de overheid was vooral lokaal van aard en kwam met name van het gemeentebestuur in grote steden, waar met woningbouwprojecten de abominabele huisvesting in oude stadwijken werd verholpen.⁵⁶ Ten tijde van de crisis was er weinig geld voor sportinfrastructuur maar werd toch geïnvesteerd in ruimte voor sport via werkverschaffingsprojecten. Het Amsterdamse Bos, maar ook stadion Galgenwaard (1936), zijn hier voorbeelden van. De beschikking over vervoersmiddelen heeft sport op grotere schaal bereikbaar gemaakt waarmee het spelen van wedstrijden en competities tot de mogelijkheden ging horen.

Feyenoord in 1924 eerste landskampioen

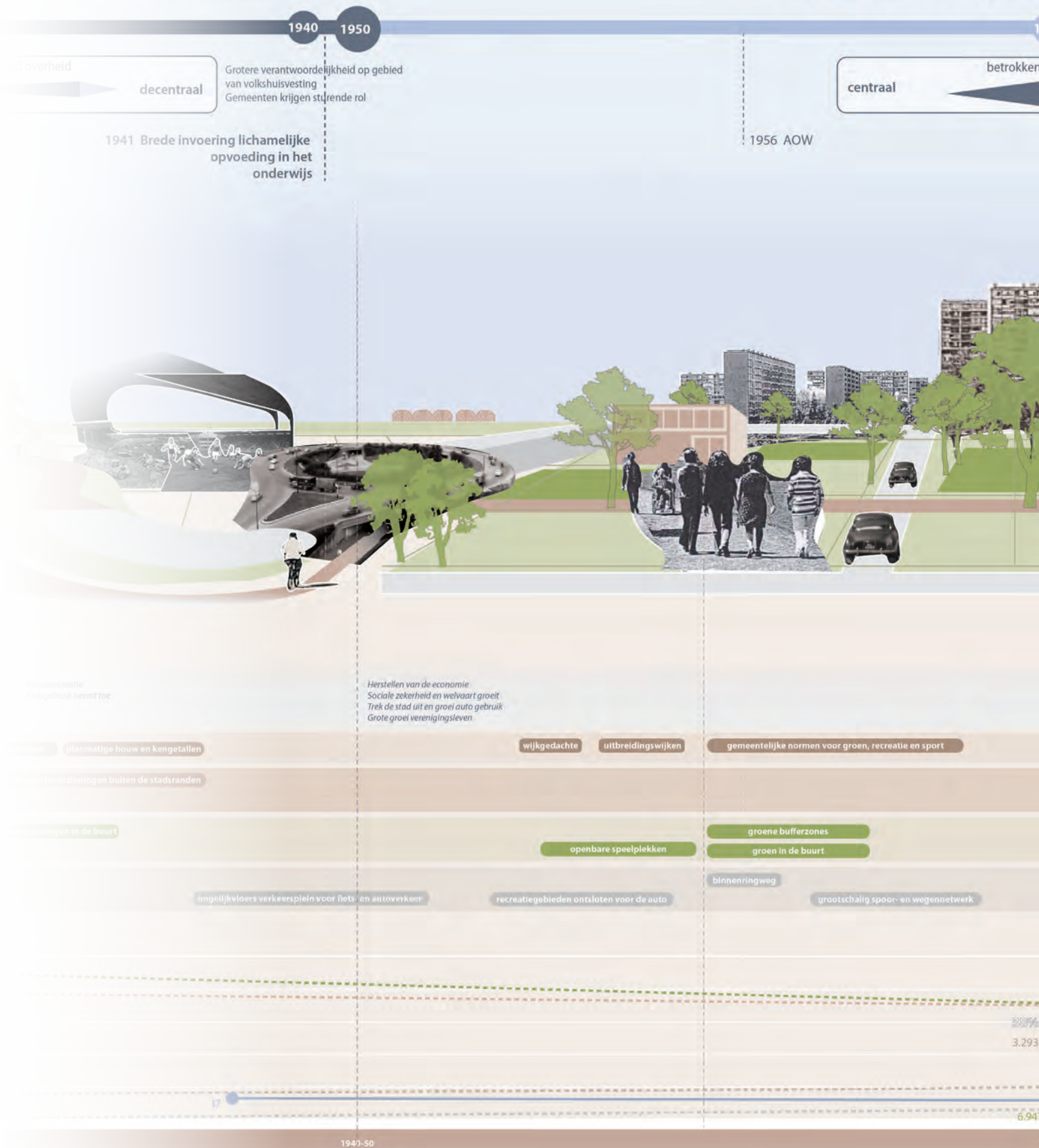
Garden City Movement (Tuindorp Utrecht)

Galgenwaard stadion Utrecht, opening 1936 (werkverschaffingsproject)

ing en woningnood

1945 – 1970 Uitbreiding verzo

orgingsstaat en wederopbouw

1960

heid overheid

decentraal

Planning sterk door overheid gereguleerd
Gemeenten uitvoerende functie
Overheid financiert en subsidieert grootschalige projecten

1961 5 daagse werkweek

1960 1e Nota
Ruimtelijke Ordening

1960 Nota betreffende
lichamelijke opvoeding en sport

1966 2e Nota

1965 Wet op de
Ruimtelijke Ordening
1965 Woningwet

1970

centraal

1969 Discussienota
sportbeleid

Subsidiering bouw van sporthallen en
later overdekte sportaccommodaties

1968 Bruine Boekje

1974 Nota sport

Aandacht voor
breed publiek
vanuit gezondheid

1973 3e Nota
1973 Blauwe Boekje
planologische kengaten

Opkomst binnensporten (volleybal, handbal, basketbal)
Landelijke sportorganisaties krijgen steun van het rijk
Massamotorisatie
Rijk investeert in grootschalig spoor- en wegennetwerk

Influx migranten
Groei zakelijke dienstverlening
Vrouwen op de arbeidsmarkt

bouw groeikernen

city vorming

stadsvernieuwing

sportvelden

gymzalen

zwembaden

1e sporthal

meer sporthallen in de restuimtes van de wijken

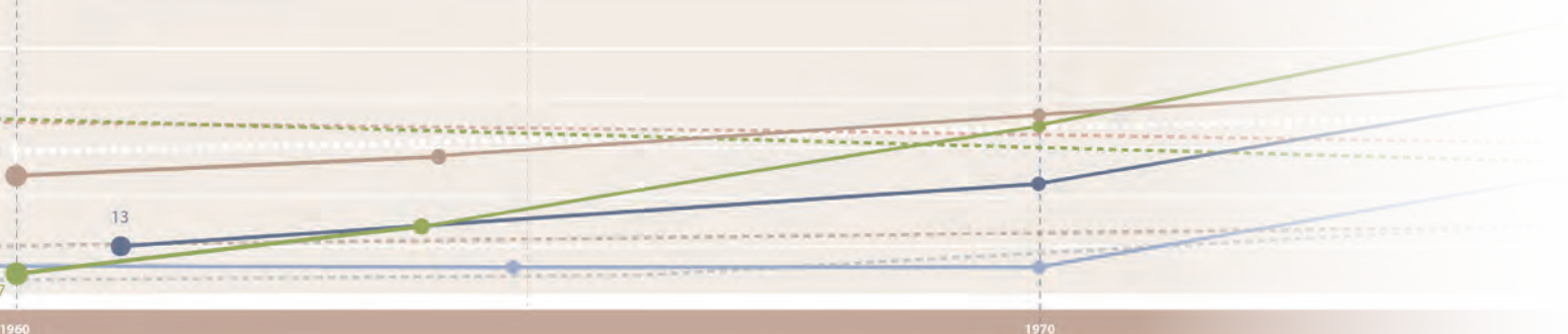
recreatiegebieden

voorzieningen verbindende groene as

gescheiden verkeerssystemen

wijken gericht op auto

grote infrastructurele projecten

1940-1970 (moreel-pedagogisch perspectief tot 1960, daarna welzijnspectief)

Ruimte

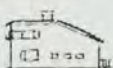
De naoorlogse periode stond in het teken van herstel van de economie, terugdringing van het nijpende woningtekort en opbouw en uitbreiding van de welvaartsstaat. Burgers krijgen meer zekerheid, bijvoorbeeld door invoering van de AOW in de jaren 50 en de vijfdaagse werkweek in de jaren 60. Daarnaast neemt de welvaart toe.

In 1946 kwam de publicatie *De toekomst der stad*, de stad der toekomst. Het borduurde voort op het idee van het tuindorp waarin de schrijvers het individualisme als een probleem zagen dat kon worden opgelost in ruimtelijk ontwerp. De wijk stond centraal, als verbinding tussen het individu en de stad. De optimale maat van de wijk zou 20.000 inwoners zijn, en was verdeeld in buurten met 2.000-4.000 inwoners. Om als een buurt te fungeren werden de sub-buurten van elkaar gescheiden, middels infrastructuur en groen. Kleinschalige buurtcentra met winkels, cultuur en sport markeerden het hart van iedere buurt. De wijkgedachte zou de Nederlandse stedenbouw nog jaren domineren.

De rijksoverheid stelde financiële middelen beschikbaar voor woningbouw in deze tijd. De stadsplanning was – net als in de jaren 20 – een onderzoeksmatige planning: aan de hand van het aantal inwoners werd bepaald hoeveel park-, buurt-, sport-, volkstuin- en buurtgroen er nodig was én op welke afstand.⁵⁷ Groen werd een belangrijk onderdeel voor gemeenschapsvorming. Het was bedoeld om buurtgenoten te ontmoeten, te spelen en te recreëren. De stadsplanning was gericht op sociale cohesie en gezondheid.

Na de gestage bevolkingsgroei na de oorlog kwam het rijk met *De Eerste Nota inzake de Ruimtelijke Ordening* (1960), waarmee groei in het westen zou moeten worden verspreid over het noorden en oosten rondom een groen, open middengebied: het Groene Hart. Binnen de steden werd gebouwd aan herbergzame woonwijken. Recreatie werd erkend als een factor die meegenomen moest worden in de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland om overbelasting van recreatiegebieden te voorkomen.

De Tweede Nota (1966) zette dit door, met het idee dat een gespreide groei en het zekerstellen van groene ruimte voor een prettigere omgeving zou zorgen. Planning werd gezien als hét instrument om de stedelijke crisis het hoofd te bieden.⁵⁸ Gebundelde deconcentratie zou de oplossing zijn. Op deze manier zouden steden niet aan elkaar groeien en de groene ruimte ertussen zou recreatiemogelijkheden bieden. Aan de randen van de stad en in aangewezen groeikernen op enige afstand van de stedenring werd grootschalig nieuwbouw gepleegd.⁵⁹ Het rijk investeerde in een grootschalig spoor- en wegennetwerk om groeikernen en steden te verbinden en gaf financiële steun aan aangewezen groeikernen en regio's om daar woningbouw en bedrijvigheid te stimuleren. De nota legde een sterke nadruk op recreatie en behoud van groene gebieden om recreatie in de nabijheid van de stad te garanderen. Beleid was gericht op creatie van voldoende voorzieningen voor de snelgroeiende bevolking en verbetering van de leefbaarheid in stedelijke en landelijke gebieden. Het hanteerde daarbij kwantitatieve doelstellingen voor verschillende sectoren. De gemeente hanteerde normen voor groen, recreatie en sport om ervoor te zorgen dat er voldoende ruimte beschikbaar was. Gelijktijdig werd de *Wet op de Ruimtelijke Ordening* (WRO, 1965) geïntroduceerd. Een van de belangrijkste instrumenten was het Vlekkenplan, waarmee zones voor specifieke functies aangewezen konden worden. Er werden specifieke gebieden aangewezen voor recreatie, waaronder sportterreinen binnen stedelijke ontwikkelingen en groeikernen, om structureel ruimte te reserveren voor sport en recreatie dichtbij woonwijken. De WRO gaf gemeenten een formele basis om bestemmingsplannen te maken en bood provincies en het rijk juridische kaders om ruimtelijke visies op te stellen. Het was daarmee een belangrijk instrument om de doelstellingen uit de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening waar te maken. Voor de ontwikkeling van sportinfrastructuur was er financiële ondersteuning (zie beleid sport).

Biedt uw woonplaats u en uw gezin alles wat u nodig hebt voor een goed leven? Zijn er veilige speelplaatsen voor de kinderen dicht bij huis?   Kunnen de kinderen naar school zonder een drukke verkeersweg over te moeten steken? Zijn de volkstuinten of de sportvelden in de buurt van uw woning? Is er in uw wijk een gebouw voor voorstellingen van amateurtoneelspelers de zangvereniging uitvoeringen, de cursussen van de ontwikkelingsclub en het St. Nicolaasfeest van de oudervereniging?

De „wijkgedachte” wijst u de weg naar verbetering van uw woonomgeving.

Voelt u zich bedreigd door de bureaucratie? Heeft u er behoefte aan zelf mee te kunnen doen aan de regeling van de gemeenschapszaken? Vindt u dat de bestaande samenleving gebreken toont, maar dat het leven toch nog waard is dat wij er zelf iets voor over moeten hebben om de levensomstandigheden op hoger peil te brengen?

Dan zult u ook belangstelling hebben voor de „wijkgedachte”

De stad was in het algemeen nog in een slechte staat. Huishoudens – veelal gezinnen - die het zich konden veroorloven trokken naar de buitenwijken en groeikernen. De woningen waren groter en de bevolkingsdichtheid was er relatief laag. Men bracht veel tijd door in en om de woning en vrijetijdsbesteding vond vanaf toen ook veel thuis plaats. De auto werd toegankelijk voor de middenklasse en de radio en tv waren steeds belangrijker in de vrijetijdsbesteding. De keerzijde was dat steden bleven zitten met de lage inkomensgroepen. De kwaliteit van de bestaande stedelijke gebieden holde achteruit.

Infrastructuur

De op gang gekomen massamotorisatie veroorzaakte zoveel verkeer dat het rijk met het zesde Rijkswegenplan kwam dat in 1968 werd vastgesteld. Transport gebeurde in deze tijd, veel meer dan voorheen, met de auto. Het autogebruik is explosief gegroeid doordat een steeds groter deel van de bevolking een auto kan betalen. De nieuwbouwwijken zijn ook ingericht op de auto en via grote wegen verbonden met de stad. In de jaren 50 en 60 wordt recreatie steeds meer geïdentificeerd met het gebruik van de auto.⁶⁰

De groei van het autobezit heeft ook impact op de inrichting van de leefomgeving. Verkeerssystemen worden van elkaar gescheiden om veiligheid van de verschillende weggebruikers te garanderen. Autovrije winkelcentra met grote parkeervelden worden geïntroduceerd. Parkeren wordt belangrijker wat niet overal een positieve uitwerking heeft; sociale veiligheid komt in het geding op plekken waar bouwblokken niet op een goede manier zijn aangesloten op de buitenruimte.

Een auto voor de 'gewone man' (Burgemeester Roellstraat, Amsterdam)

Sport en bewegen

Al tijdens de oorlog werd het belang van sport erkend en werd hierop ingezet door lichamelijke opvoeding op scholen te verplichten. Sport viel in de jaren 40 en 50 dan ook onder het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW). Echter, door het nijpende woningbouwtekort na de WOII, ging alle aandacht in eerste instantie uit naar de bouw van woningen en niet naar de bouw van sportinfrastructuur.

De taakopvatting van het onderwijs wordt in die tijd breder: van cognitieve vorming naar bredere maatschappelijke en persoonlijke vorming. Daar is lichamelijke opvoeding een onderdeel van. *'Wanneer men thans over onderwijs spreekt, omvat dat woord méér dan een eeuw geleden. De vorming, die de onvolwassene als individueel persoon en als gemeenschapswezen behoeft, om zich te ontwikkelen tot een goed lid van de maatschappij, gaat de huidige kracht van het gezin in het algemeen te boven en wel meer dan dat een halve eeuw geleden het geval was. Het opvoedende element heeft in het onderwijs een grotere plaats gekregen.'*⁶¹

De eerste Nota op het gebied van sport en bewegen moet daar verandering in brengen en komt in 1960: de Nota betreffende lichamelijk opvoeding en sport. De nota markeerde het begin van actieve overheidssteun voor de ontwikkeling van sportvoorzieningen in Nederland. Het doel was om sport voor een breder publiek toegankelijk te maken middels financiële steun voor de bouw en het

onderhoud van sportaccommodaties zoals sportvelden, gymzalen en zwembaden. De steun was gericht op scholen en sportverenigingen. Met de nota kregen daarnaast landelijke sportorganisaties steun van het rijk. Met deze regeling wordt in de jaren 60 en 70 het tekort aan gymruimtes ingelopen.⁶² Hoewel de subsidies werden verstrekt door het rijk, waren de gemeentes verantwoordelijk voor de uitvoering en cofinanciering.

Deze maatregelen stonden in het licht van de toegenomen vrije tijd van veel burgers, met sport als belangrijk onderdeel ervan. Men beschouwde de toegenomen stedelijkheid als één van de oorzaken voor toegenomen behoefte aan sport en beweging ter ontspanning: *'De bovendien steeds toenemende urbanisatie met haar dikwijls massificerende tendens heeft er samen met de juist genoemde verschijnselen toe bijgedragen, dat de behoefte aan 'niet-verplichte', ontspannende en met name recreatieve activiteiten sterk is gestegen. Men kan constateren, dat zowel de drang naar als de mogelijkheid tot bevrediging van deze behoeften (en meer in het bijzonder van de spelbehoefte) in de vrije tijd in belangrijke mate is toegenomen.'*⁶³ Andere genoemde verklaringen voor het toegenomen belang van sport waren onder andere grotere welvaart, meer begrip van de gezondheidseffecten en het grotere bereik door nieuwe vervoersmogelijkheden. Met de Discussienota met betrekking tot het sportbeleid (1969)⁶⁴ komen er extra gelden vrij voor de subsidiering van de bouw van sporthallen. De bouw van sporthallen was gewenst door groeiende populariteit van indoor veldsporten zoals basketbal, volleybal en handbal.

Het rijk zorgde voor de juiste voorwaarden om accommodaties te bouwen, door dit vanuit ruimtelijke ordening mogelijk te maken.⁶⁵ In de naoorlogse periode werden sportvelden veelal aan de rand van de stad of woonwijk aangelegd. Deze liggen in veel gevallen inmiddels centraler in de stad en zijn door de grote woningnood kwetsbaar geworden. Overdekte sportaccommodaties waren vooral een stadse voorziening en kregen een centralere plek in de wijk. Voor de oorlog werd overdekt sporten als een luxe gezien. In kleinere gemeenten waren de aanleg en exploitatie nog vaak te kostbaar gezien het geringe aantal gebruikers.⁶⁶

Van veldsport naar binnensport

Betrokkenheid van de overheid

De betrokkenheid van de overheid werd in deze periode steeds groter. Planning werd gezien als een belangrijk stuurmiddel om verstedelijking op de juiste manier te spreiden. Met de komst van de tweede en later ook de derde nota werd ruimtelijke planning sterk door de overheid gereguleerd. Met de introductie van de Wet op de Ruimtelijke Ordening (1965) kreeg de overheid ook de juiste juridische kaders in handen. De gemeenten hadden een uitvoerende functie om de plannen van het rijk waar te maken. De overheid financierde grootschalige infrastructuurprojecten en stimuleerde woningbouwprojecten met financiële impulsen.

Periode van grote groei sportinfrastructuur, georganiseerd en gefinancierd door gemeentes
(opening sporthal door Prins Claus, Kennemer sporthal 1967)

Planmatige stadsontwikkeling: recreatie dichtbij huis

Wijkgedachte: in eigen buurt kunnen sporten, spelen, en ontspannen

Spelen in de wijk

1970-1990 Groeikernen

1970

centraal

betrokkenheid overheid

decentraal

Hoogtepunt bet
Sterk sturende ro

1966 2e Nota

1969 Discussienota
sportbeleid

1974 Nota sportbeleid

1977 Verstedelij

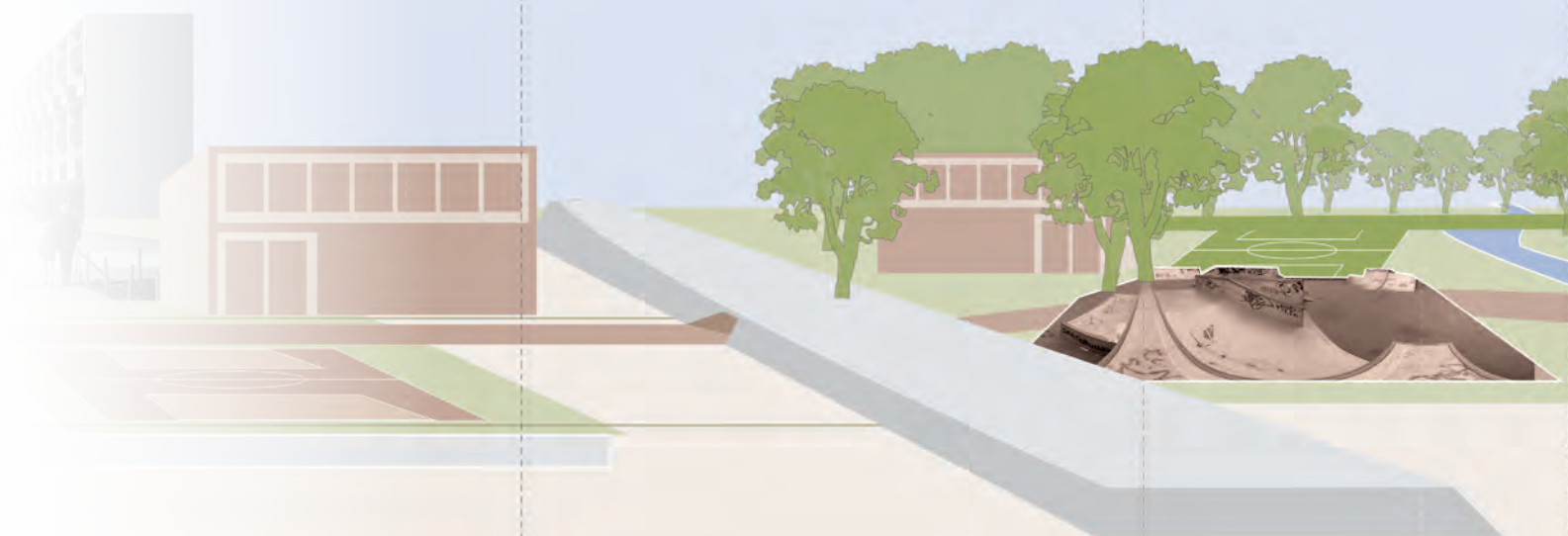
1965 Wet op de
Ruimtelijke Ordening
1965 Woningwet

*Subsidiering bouw van sporthallen en
later overdekte sportaccommodaties*

*Aandacht voor 'sportieve recreatie'
breed publiek aan het bewegen te krijgen
vanuit gezondheidsoverwegingen*

1968 Bruine Boekje

1973 3e Nota
1973 Blauwe Boekje:
planologische kengetallen

*Influx migranten
Groei zakelijke dienstverlening
Vrouwen op de arbeidsmarkt*

*Tendens suburbanisatie en bouwen buiten de stedelijke gebieden
Autobezit blijft groeien
Gestage groei vervoersbewegingen tussen woning en werk
Stimuleren openbaar vervoer
Oliecrisis*

bouw groeikernen

city vorming

stadsvernieuwing

gemeentelijke normen

1e sporthal
meer sporthallen in de restuimtes van de wijken

sport hallen in buitengebied

sport accommodaties wijk niveau

sportterreinen in multifunctionele zones

sportveld

skatepark

recreatie in rijksbufferzones

recreatieve voorzieningen dichtbij woonwijk

grote infrastructurele projecten

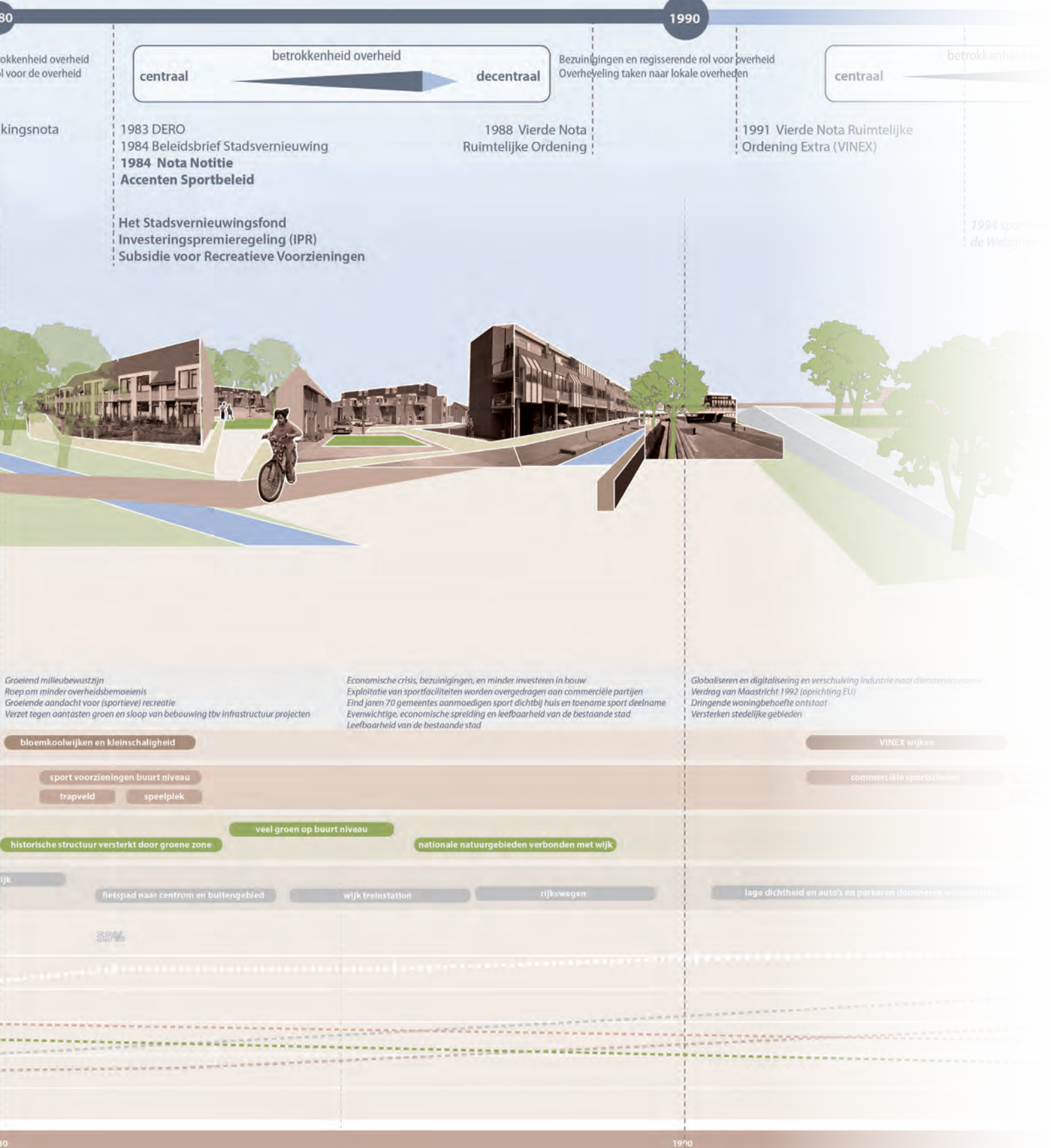
wandelstructuur buurt

fietspad in de w

1970

1990

en woonexperimenten

1970-1990 (vanaf 1980 gezondheidsperspectief)

Ruimte

Jaren 70: welvarendheid, groeikernen en crisis

De maatschappij werd al vanaf de jaren 60 cultureel steeds gedifferentieerder door de komst van gastarbeiders. De economie groeit en verandert: de bevolking is voor een steeds groter deel middelbaar of hoogopgeleid en het laaggeschoolde werk wordt voor een groot deel overgenomen door machines. Vrouwen participeren steeds meer op de arbeidsmarkt. Men had steeds meer te besteden en met de opkomst van de auto wonnen woningen wat verder van de stad aan populariteit. Veel van die woningen werden gebouwd in de aangewezen groeikernen. Men had daar meestal een ruime woning en een tuin. Op die manier werd de groei dicht bij de steden – waar toen al veel van het werk geconcentreerd was – mogelijk gemaakt zonder dat het landschappelijke gebied eromheen te veel werd

Cityvorming: economie berust op zakelijke dienstverlening

aangetast. De bouw in de groeikernen kwam op gang met financiële ondersteuning van het rijk. Voor de steden was het beleid geen succes: veel bewoners vertrokken als zij de mogelijkheid hadden, waardoor stadswijken verpauperden en het aanzien van de stad verder verslechterde. In de grote steden was het vertrek van inwoners per saldo groot: in Amsterdam bijvoorbeeld nam het inwonertal met bijna tweehonderdduizend af tussen 1960 en 1985.⁶⁷

In 1973 begonnen de oliecrisis en economische krimp. Overheidsuitgaven moesten omlaag wat resulteerde in privatisering en afschaling van sociale vangnetten. De economie berustte steeds meer op de zakelijke dienstverlening en dat had gevolgen voor de vorm van de stad. Er werd op grotere schaal gebouwd met het oog op cityvorming: hotels, kantoren en winkels kregen plek in en aan de rand van de stad. Dat betekende in sommige gevallen dat woonbuurten werden gesloopt. De bewoners moesten soms gedwongen vertrekken naar andere wijken. In combinatie met het vertrek van welgestelde inwoners naar de groeikernen en de instroom van migranten in de steden zorgde dit voor het verlies van de midden- en hogere klassen voor de stad. Om het tij te keren werd ingezet op het terugwinnen van deze groepen door woonbuurten te behouden en te vernieuwen – met steun vanuit de rijksoverheid met de Stadsvernieuwing - en het verdichten van de stad. Met deze aanpak en groeiend verzet van bewoners tegen de sloop van buurten wordt voorkomen dat historische buurten met de grond gelijkgemaakt worden en in plaats daarvan worden hersteld.

Later, in de jaren 80, kwam als reactie op de grootschaligheid van de wijken uit de jaren 60 en vooral jaren 70 de bloemkoolwijk op. Deze wijken waren juist ontworpen om een gevoel van kleinschaligheid te geven, met veel laagbouw met daartussenin erven. Voorzieningen waren veelal op wijkniveau geconcentreerd in een wijkcentrum. De wijken waren voorzien van een publieke ruimte die voetgangersvriendelijk was en kleinschalig groen en speelplekken waren overal in de buurt te vinden. Vanwege deze kindvriendelijke openbare ruimten en rijwoningen met eigen tuin, werden de wijken gezien als de ideale woonomgeving voor huishoudens met kinderen.

In 1968 verscheen het bruine boekje en in 1970 verscheen aanvullend het blauwe boekje. Naast dat beide instrumenten werden gebruikt voor de grondexploitatie, werden ze ook gebruikt als planologisch stuurmiddel om voorzieningen in uitbreidingswijken te plannen. De *'Planologische kengetallen, criteria en methodiek betreffende de inrichting van woning en woonomgeving'* is gepubliceerd op 1 januari 1973 door het Ministerie van Verkeer en Waterstaat. De betrokkenheid van de overheid bij planvorming is daarmee erg groot. Vanaf begin jaren 90, wanneer de macht meer bij de markt kwam te liggen, werden de boekjes niet meer gebruikt.

De voorziene bevolkingsgroei bleek mee te vallen en daarnaast kwam er een trek uit de stad op gang die niet was voorzien. De overheid was niet in staat de suburbanisatie

van kleine plattelandskernen tegen te houden door een gebrek aan instrumentarium. Oude stadswoningen werden massaal ingeruild voor nieuwbouwwoningen buiten de stad. Het veroorzaakte een gestage groei in vervoersbewegingen tussen woning en werk. De Derde Nota Ruimtelijke Ordening moest de scheefgroei tussen stad en kleinere kernen een halt toeroepen en kwam in verschillende etappes tot stand tussen 1973 en 1983. Er werden elf groeikernen aangewezen. Nieuw ten opzichte van de Tweede Nota was het instrumentarium dat het rijk tot zijn beschikking kreeg, zoals grondkosten- en infrastructuursubsidies en de Interim Saldo Regeling (ISR) als stimulans voor de stadsvernieuwing waar vanaf 1975 op gestuurd werd. In de Verstedelijkingsnota (1977) werd het financiële raamwerk voor de groeikernen vastgelegd waarmee het rijksbeleid verschoof van 'toelatingsplanologie' naar 'uitvoeringsplanologie'. Subsidies voor huisvesting

Bloemkoolwijken: gevoel van kleinschaligheid (Emmerhout, Emmen)

zouden naar deze groeikernen gaan. Net als in de tweede nota werd gestuurd op aantallen middels rijksbufferzones met een vastgesteld oppervlak en streefcijfers met aantallen nieuw te bouwen woningen per regio. Gemeenten kregen de taak om bij hun stedelijke uitbreidingsplannen en herstructurering te zorgen voor voldoende voorzieningen en recreatieve ruimten. De exacte kwantitatieve richtlijnen voor sportvoorzieningen konden lokaal verschillen maar werden gebaseerd op demografische samenstelling en verwachte groei van de bevolking. Gemeenten werden aangemoedigd om sportterreinen zodanig te plannen dat ze binnen een redelijke afstand van woonwijken lagen. Gemeenten waren verplicht bestemmingsplannen op te stellen die de provincie moest goedkeuren voordat ze in werking konden treden. Zij controleerden of het bestemmingsplan paste binnen het provinciale streekplan (dat richtlijnen gaf over regionale verdeling van wonen, werken, recreatie) en of het paste binnen het nationale beleid.

Jaren 80: sociale cohesie en milieubewustzijn

De jaren tachtig waren turbulent en werden gemarkeerd door grote economische veranderingen. Veroorzaakt door de oliecrisis eind jaren zeventig was er in de jaren tachtig

sprake van economische stagnatie en hoge werkloosheid. Vanuit de maatschappij werd de roep om minder betrokkenheid van de overheid steeds groter. Daarnaast was er een verschuiving te zien van traditionele industrieën naar de dienstensector. De toenemende globalisering versterkte dit. Deze veranderingen hebben ook invloed gehad op het ruimtelijke beleid van de overheid. Vanaf de jaren tachtig werd een streng bezuinigingsbeleid gehanteerd.

De Derde Nota Ruimtelijke Ordening Extra (DERO) werd gepubliceerd in 1983 als aanvulling op de Derde Nota. De doelstellingen uit de Derde Nota werden hierin beter afgestemd op de economische werkelijkheid met meer nadruk op bestaand stedelijk gebied in plaats van de groeikernen en aandacht voor een evenwichtige spreiding van economische activiteiten. Dat werd bekrachtigd met de Beleidsbrief Stadsvernieuwing (1984) waarin het rijk middels het Stadsvernieuwingfonds gemeenten stimuleerde te investeren in de leefbaarheid van de bestaande stad.

Binnen de DERO werd sport gezien als een belangrijk middel voor de verbetering van de sociale cohesie en de leefbaarheid in bestaand stedelijk gebied, met name binnen de aanpak van verouderde wijken. Het wordt benoemd

Sport als middel voor sociale cohesie en leefbaarheid (DERO 1983)

Grootschalige overheidsinvesteringen in infrastructurele projecten (Schiphol)

als essentieel onderdeel van de recreatieve voorzieningen en de aanleg van sportterreinen en parken, en andere recreatieve voorzieningen dicht bij de woonwijken worden gestimuleerd. Sportterreinen moesten worden geïntegreerd in multifunctionele zones en multifunctioneel gebruik werd gestimuleerd, zoals de combinatie met scholen en parken.

Het Stadsvernieuwingsfonds was ook voor sportvoorzieningen een belangrijk financieel middel. Daarnaast was er de Investeringspremieregeling (IPR) waar gemeenten aanspraak op konden maken om te investeren in sportterreinen of de Subsidie voor Recreatieve Voorzieningen, gericht op bevorderen van recreatie (waaronder sport).

Vanaf de jaren tachtig was er een groeiend milieubewustzijn. Nieuwe wetten en regelgeving werden geïntroduceerd om de negatieve gevolgen van verstedelijking en industrialisering aan banden te leggen (bodempervuiling, luchtverontreiniging, geluidsoverlast). Het had ook impact op de ruimtelijke ordening. Duurzaam ruimtegebruik werd leidend en was van grote invloed op de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening (1988) waar de compacte stad centraal stond: inbreiding voor uitbreiding. De stad

werd daarnaast gezien als de motor voor de economie. Het compacte stadbeleid moest ertoe leiden dat suburbanisatie zou worden tegengegaan.⁶⁸ Net als in de DERO werd sport gezien als een belangrijk middel om sociale cohesie en leefbaarheid te vergroten. Ten opzichte van de DERO was er meer aandacht voor duurzaam ruimtegebruik en integratie en inpassing binnen bestaand stedelijk gebied. Hoewel rijksbufferzones al werden geïntroduceerd in de DERO worden ze in de Vierde Nota pas aangewezen als gebieden waar ook recreatie en sport een plek moeten krijgen.

Infrastructuur

Het autobezit blijft groeien, wat veel impact heeft op de ruimtelijke planning. Met groeiend milieubewustzijn en negatieve effecten van infrastructuur komt er in de jaren 80 ook meer aandacht voor het stimuleren van openbaar vervoer. Met het compacte-stadbeleid werd gestuurd op groei in gebieden die goed bereikbaar zijn met het openbaar vervoer om zo de afhankelijkheid van de auto te verminderen. Grote overheidsinvesteringen werden wel gedaan in infrastructurele projecten om de concurrentiepositie van Nederland te waarborgen (Schiphol, havens van Rotterdam). Daarnaast verschoof de aandacht naar stadsvernieuwing.

Sport en bewegen

In de jaren 60 en 70 vormden gemeenten en provincies recreatieschappen met financiële steun van het Ministerie van CRM. Ze realiseerden recreatieterreinen en recreatieve routestructuren, die tot op de dag van vandaag gebruikt worden door sporters in de openbare ruimte. *'De leidende gedachte hierbij was het welzijns perspectief (Ministerie van CRM, 1977). De door de overheid ondersteunde recreatieve voorzieningen zouden zorgen voor ontspanning in een natuurlijke omgeving, vooral van belang voor stedelingen, en bijdragen aan ontplooiing en zinvolle vrijetijdsbesteding, met name voor mensen met een smalle beurs.'*⁶⁹ Dit werd bekrachtigd in 1974 met de *Nota Sportbeleid*⁷⁰ waarin specifieke aandacht was voor 'sportieve recreatie', waarbij een zo breed mogelijk publiek aan het bewegen moet raken. Dat betekent aandacht voor allerlei subgroepen en accommodaties waar iedereen terecht kan. Sport werd, kortom, veel breder beschouwd dan in de jaren 50 en 60.

In 1983 werd de R uit het ministerie opgeheven en werd recreatie ondergebracht bij natuur en infrastructuur. Begin jaren 80 werd het Ministerie van CRM opgeheven en kwam sport onder het nieuwe Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (WVC) te vallen. Hiermee verschoof de aandacht van sport als welzijnsfactor naar sport als gezondheidsfactor en het beleid van bouwen aan sportinfrastructuur naar sportstimulering.

Nota's uit de jaren 80 legden de nadruk op het betrekken van minderheden –met het oog op integratie– en gehandicapten in de sport en sportgezondheidszorg.⁷¹ In 1984 werd de *Nota Notitie Accenten Sportbeleid* uitgebracht, waarin de nadruk lag op het stimuleren van sportbeoefening met het oog op gezondheid en sociale integratie. Tegen de achtergrond van afnemende welvaart en bezuinigingen werd ingezet op optimaal gebruik van bestaande voorzieningen door onder andere dubbelgebruik en kostenbesparende maatregelen.

Net als in de DERO en de Beleidsbrief Stadsvernieuwing werd sport gezien als een belangrijk instrument om sociale cohesie en gezondheid te bevorderen. Met andere woorden: sport werd gezien als een instrument voor stedelijke vernieuwing.

De *Nota Sportbeoefening door Gehandicapten* (1981)⁷² zette in op het betrekken van gehandicapten in de sport door informatieverstrekking aan en totstandkoming en ondersteuning van organisaties die het sporten mogelijk maken en begeleiden. Ook fysieke voorzieningen moeten aan de behoeften van gehandicapten voldoen.

In de vroeg-naoorlogse periode was het aanbod van met name overdekte sportaccommodaties in kleinere gemeenten nog gering. Daar kwam in de jaren 70 verandering in: ook in het buitengebied werden veel voorzieningen gebouwd, met dank aan een subsidieregeling van het Ministerie van Sociale Zaken.⁷³

Aanleg sportterreinen, parken en recreatieve voorzieningen dichtbij woonwijken werd gestimuleerd (Sportvelden Lunetten Utrecht, 1981)

Vanaf de jaren 80 hebben gemeenten steeds vaker getracht de exploitatie van sportzalen en sporthallen over te dragen aan verenigingen of commerciële partijen.⁷⁴

Betrokkenheid van de overheid in de jaren 80

De jaren 70 markeren het hoogtepunt van de betrokkenheid van de overheid op het gebied van ruimtelijke ordening in Nederland. De overheid had een centrale en sterk sturende rol bij de planning van steden, woonwijken, infrastructuur en de bescherming van natuur en open ruimtes. De jaren 80 betekenden een omslag: door de economische crisis zag de centrale overheid zich genoodzaakt te bezuinigen en investeerde minder in infrastructuur, woningbouw en stadsvernieuwing.

Ook werd de decentralisatie ingezet en betrokkenheid van de overheid verminderd, mede ingegeven door het

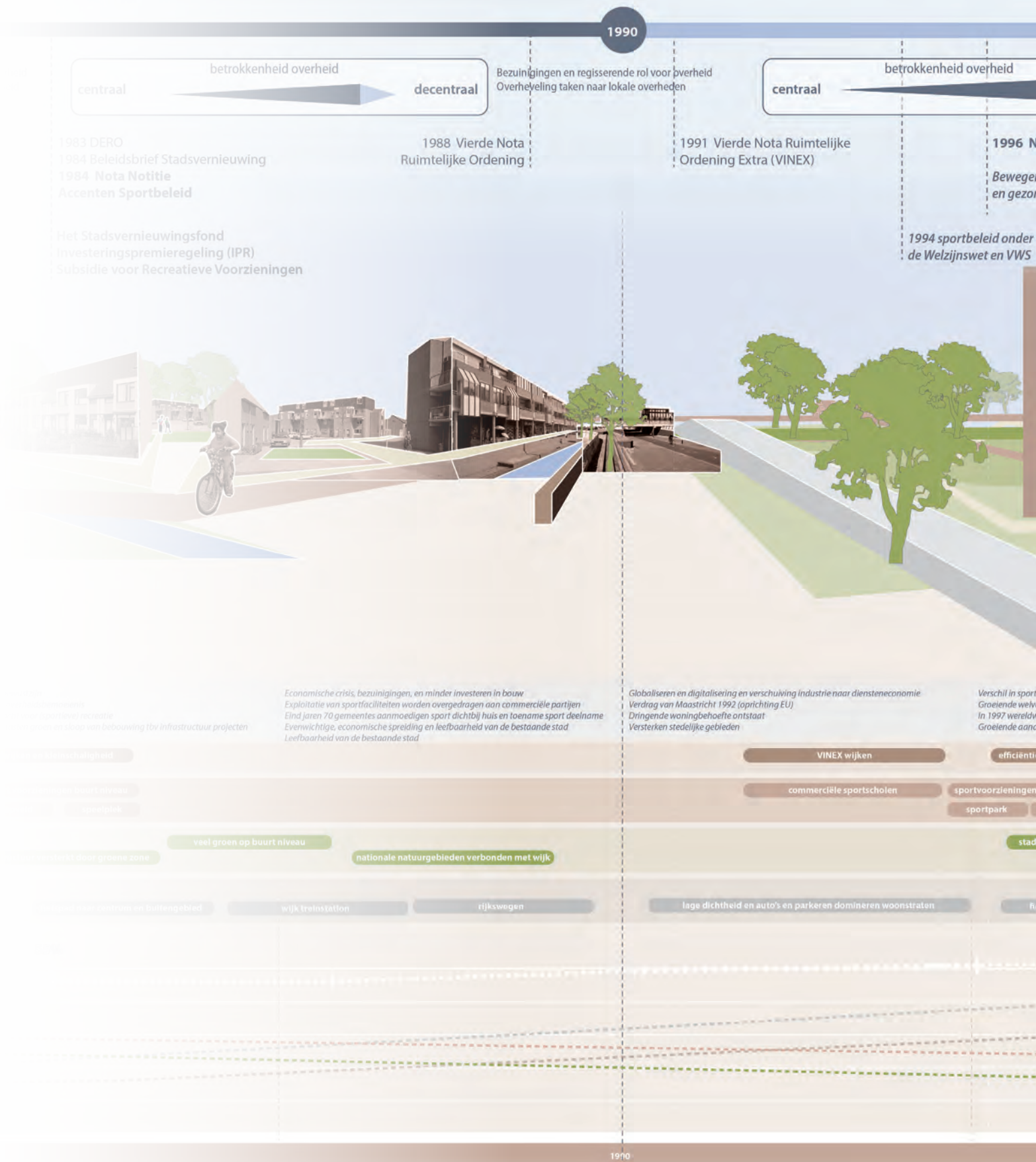
sterke bezuinigingsbeleid. Hoewel de rijksoverheid nog een regisserende rol had, werden taken overgeheveld naar de lokale overheden die op hun beurt meer zeggenschap kregen over ruimtelijke ordening binnen de gemeentegrenzen.

Met de verschuiving van Sport van het ministerie van CRM naar het ministerie van WVC kwam het sportbeleid onder vuur te liggen, en werd de vraag gesteld of sportbeleid wel thuishoorde bij de kerntaken van de rijksoverheid.⁷⁵ Een verschuiving was ook in de markt zichtbaar; veel sportfaciliteiten werden overgedragen aan commerciële partijen, ondersteund door gemeenten middels subsidies. Op beide fronten (ruimtelijke ordening en sport) krijgt de overheid een sterk verminderde regulerende en sturende rol.

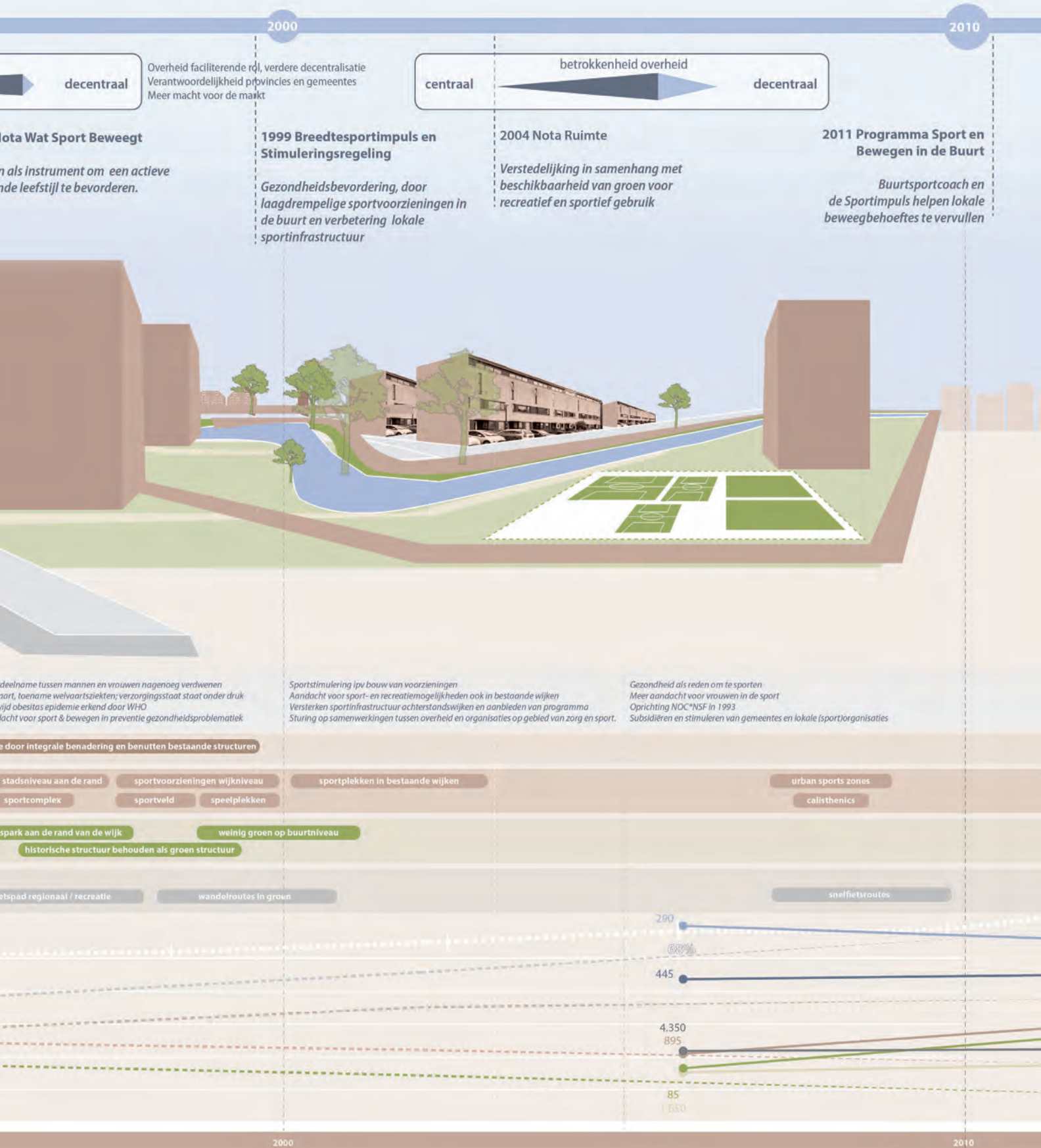

Buurtopzet: aandacht voor voetganger en fietser (Lunetten, Utrecht)

Experimenten

1990-2010 Terug naar de stad

1990-2010 (gezondheidsperspectief)

De jaren 90 stonden in het teken van globalisering en digitalisering. De digitale revolutie ging gepaard met een verschuiving van op industrie gebaseerde economie naar diensteneconomie. De oprichting van de Europese Unie in 1992 versterkte en vergemakkelijkte de (economische) samenwerking.

In 1992 werd het Verdrag van Maastricht ondertekend dat op 1 november 1993 in werking trad. In het verdrag stond dat de Europese Gemeenschappen, die voornamelijk economische doelstellingen nastreefden, zouden worden omgevormd tot de Europese Unie. Hierin werd ook de oprichting van de Economische Monetaire Unie (EMU, 1999) vastgelegd. De euro werd ingevoerd op 1 januari 2002.⁷⁶ De verzorgingsstaat kwam onder druk te staan door stijgende kosten van sociale voorzieningen, onder andere veroorzaakt door vergrijzing. Daarnaast was er door groeiende welvaart en toegenomen comfort een grote toename van welvaartsziekten als obesitas. In 1997 werd obesitas door het WHO officieel erkend als een wereldwijde epidemie. In 2023 had 16 procent van de wereldbevolking van 20 jaar of ouder obesitas. Dat is drie keer zoveel als begin jaren 80, toen 5 procent obesitas had.⁷⁷

Ook de wetenschappelijke aandacht voor welvaartsziekten groeide en er werd steeds meer duidelijk over het verband tussen beweging, voeding en gezondheid. Samen met de verschuiving naar meer aandacht voor zelfontplooiing en eigen verantwoordelijkheid werd de basis gelegd voor beleid gericht op gezondheid en preventie.

Sporten bleef een belangrijke manier om te ontspannen, maar de aandacht voor gezondheid sjoepelde door in de manier waarop gesport werd. Gezondheid werd in belangrijkere mate een reden om te sporten. De individualisering en globalisering zorgden daarnaast voor de introductie van individuele sporten zoals hardlopen, fietsen, fitness en urban sporten als inline skaten en skateboarden. Commerciële sportscholen ontstonden in deze periode met een gevarieerd aanbod met onder andere aerobics en krachttraining. Er was ook meer aandacht voor vrouwen in de sport, aangespoord door vrouwelijke atleten die op internationaal niveau zichtbaar waren. In de jaren 90 is het verschil in sportdeelname tussen mannen en vrouwen nagenoeg verdwenen. NOC*NSF is opgericht in 1993 en coördineerde en organiseerde de topsport in Nederland, waaronder de verdeling van gelden.

Globalisering en digitalisering met verschuiving naar diensteneconomie en zittend werken

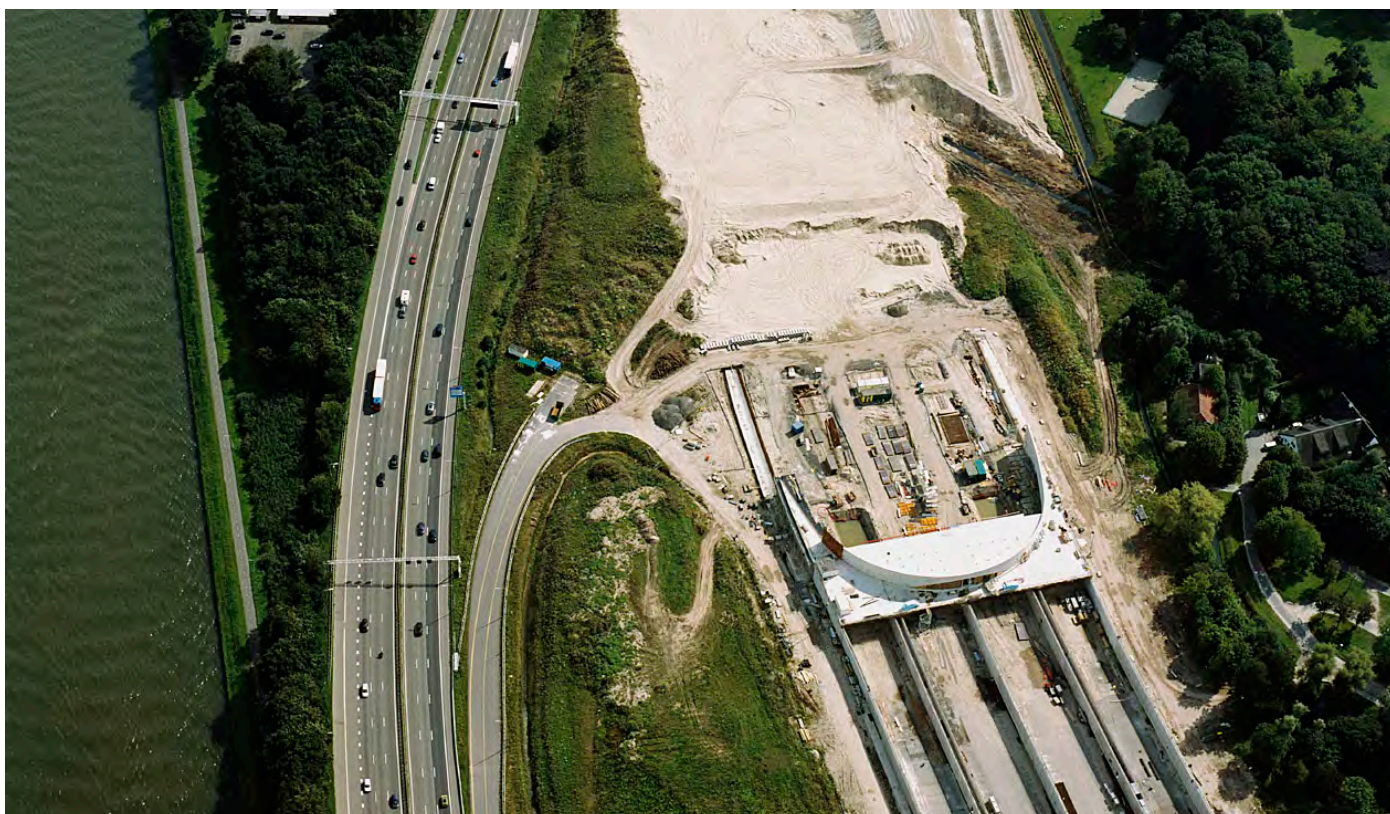
Ruimte

In deze periode van 'terug naar de stad' ligt de focus op het bouwen van buurten waar mensen prettig wonen. Dat betekent een goede woning en een buurt die niet alleen functioneel is, maar waar mensen elkaar ontmoeten en prettig samenleven. Economisch gaat het goed en het rijk, marktpartijen en woningcorporaties bouwen grootschalig woningen aan de rand van steden.

De introductie van de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra (VINEX) in 1991 heeft grote impact gehad op de Nederlandse ruimtelijke ordening en was een antwoord op de dringende woningbehoefte die ontstond aan het einde van de jaren 80 en begin jaren 90. De Nota gaf richting aan waar de nieuwe woningvoorraad moest landen, gericht op versterking van de stedelijke gebieden om efficiënter gebruik te kunnen maken van bestaande infrastructuur en

voorzieningen, en had daarmee als doel om de tendens van suburbanisatie en bebouwing buiten de stedelijke gebieden tegen te gaan.

Er werd een integrale benadering gehanteerd waarbij woningbouw, voorzieningen en infrastructuur samen werden ontwikkeld. Gemeenten hadden een regierol bij de realisatie van voorzieningen als scholen, sport en recreatiegebieden. Dit gebeurde via bestemmingsplannen, publiek-private samenwerkingen en actief grondbeleid. Gemeenten waren daarnaast zelf verantwoordelijk voor de planning van de voorzieningen en inschatting van de huidige en toekomstige behoeften. Hoewel gemeenten werden aangemoedigd om voldoende ruimte te reserveren voor sport- en recreatievoorzieningen, waren er geen nationale richtlijnen om aan te voldoen.

VINEX: prestatieafspraken met regio's, gefocust op infrastructuur, woningbouw en werklocaties (Aanleg Leidsche Rijntunnel, Utrecht)

Subsidies van de overheid werden beschikbaar gesteld wanneer regio's toezeggingen deden over hun bijdrage aan het nationale bouwprogramma, bijvoorbeeld via het Fonds Economische Structuurversterking (FES). In de Vinexwijken worden in 25 jaar tijd 650.000 woningen gebouwd.⁷⁸

De Vierde Nota Extra kan gezien worden als het laatste document dat sterk sturend is geweest voor de Nederlandse ruimtelijke ordening. Met de Nota Ruimte (2004)⁷⁹ kwam er aandacht voor beschikbaarheid van groene ruimte voor recreatie. De afname van (kwalitatief) groen werd als zorgelijk gezien en deze Nota verplichtte lagere overheden om verstedelijking in samenhang met de beschikbaarheid van groen voor recreatief en sportief gebruik te bekijken. Zo moest ruimte voor beweging geborgd worden. De begrenzing van de rijksbufferzones en strategische groenprojecten zijn een verantwoordelijkheid van de provincie. Met een accentverschuiving van 'toelatingsplanologie' naar 'ontwikkelingsplanologie' werd de decentralisatie nog verder doorgezet.

Sport en bewegen

In 1994 werd het sportbeleid in de Welzijnswet ondergebracht en daarmee viel het onder het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS), zoals nu ook nog het geval is. Hiermee werd sport weer erkend als een kerntaak van de nationale overheid. Er was vooral aandacht voor sport in het kader van een gezondere samenleving (bewegen en meedoen) en voor topsport (presteren). Het sportbeleid begin jaren 90 richtte zich met name op levenslange deelname aan sport door jongeren al vroeg aan het sporten te krijgen. Er komt een plan van aanpak 'Jeugd in Beweging' waarbij het doel is om jongeren te laten bewegen en zo de volksgezondheid te verbeteren, net zoals de maatschappelijke betrokkenheid verbeterde door het sociale aspect aan sport.⁸⁰ Ook in andere beleidsstukken lag nadruk op de betekenis van sport voor een evenwichtige ontwikkeling van de samenleving, zoals in de Nota Wat Sport Beweegt (VWS, 1996). Vanaf dit moment wordt bewegen nadrukkelijk geïntroduceerd als instrument om bewegingsarmoede tegen te gaan en een actieve en gezonde leefstijl te bevorderen, gevoed door de toenemende aandacht voor de wisselwerking

tussen gezondheidsproblemen en de preventieve werking van sport en beweging vanaf begin jaren 90.⁸¹ Daarnaast groeide in de jaren 90 de bezorgdheid over welzijnsziekten zoals obesitas en de (nog steeds) oplopende kosten van de vergrijzing. In dit licht werd sport verbreed naar sport en (sportief) bewegen.

Eind jaren 90 werd met de Breedtesportimpuls en Stimuleringsregeling breedtesport⁸² van Rijksweg cofinanciering voor versterking van de lokale sportinfrastructuur mogelijk gemaakt. Vooral in grote steden zag men dat sportvoorzieningen op sommige plekken op steeds grotere afstand van woonwijken kwamen te liggen, wat vanwege de maatschappelijke rol van sport en de zorgen om sociale problematiek ongewenst was. De Breedtesportimpuls had als doelstelling gemeenten en lokale organisaties te stimuleren initiatieven te ontplooiën die zouden bijdragen aan duurzame verbetering van het lokale sportaanbod, indien mogelijk in samenwerking met andere sectoren.⁸³ Het moest aanvullend zijn op het Grote Steden- en Integratiebeleid, waarbij achterstandsgroepen werden betrokken of aan leefbaarheid werd bijgedragen. De regeling zorgde er ook voor dat dwarsverbanden tussen sport en andere aanverwante sectoren werden gelegd, zoals de gezondheidszorg, het welzijnswerk en onderwijs.

In 2001 bracht het Ministerie van VWS de Nota Sport, bewegen en gezondheid uit, de eerste belangrijke nota die zich volledig op dit onderwerp richtte. Dit was ook de eerste keer dat kwantitatieve doelen werden geformuleerd. Zo zou in 2010 50% van de bevolking voldoende bewegen, wat betekende dat zij aan de normactiviteit van minimaal vijf dagen per week minimaal een half uur matig intensieve beweging zouden voldoen. In de nota werd ook het belang van bewegingsruimte nabij de woning en 'vanaf de voordeur' benadrukt en werd ingezet op verbetering van sport-, recreatie- en groenvoorzieningen. Tegelijkertijd werd geconcludeerd dat deze ruimte op veel locaties niet voldoende aanwezig was, zoals op veel VINEX-locaties – de nieuwe wijken van die tijd.⁸⁴ Om voldoende bewegingsruimte te bevorderen – vooral een taak van lagere overheden – werd onder andere multifunctioneel ruimtegebruik gestimuleerd, konden plannen worden

getoetst aan landelijke richtlijnen en kon via fondsen en grondbeleid geld worden vrijgemaakt. Ook wordt ingezet op de ontwikkeling van een bewegingsmonitor.

Met de Nota Tijd voor sport. Bewegen, Meedoen en Presteren (2005) komt het Ministerie van VWS met een Nationaal Actieplan Sport & Bewegen. Het plan is met name op 'inactieven' gericht; mensen, waaronder veel ouderen, die niet of weinig aan sport doen, en bevordering van de volksgezondheid. Door vernieuwing van het lokale sportaanbod wordt ingezet op toegankelijkheid en door programma voor sporters met een beperking aan te bieden. Er wordt expliciet aandacht besteed aan ruimte voor sport en recreatie. Gemeentes moeten voldoende ruimte op loop- en fietsafstand hiervoor reserveren. Het gaat om handhaven en opwaarderen van het bestaande, maar ook om het realiseren van nieuwe accommodaties. Daar wordt ook een streefgetal aan gehangen: 'Het rijk rekent erop dat gemeenten bij de opzet van nieuwe locaties het richtgetal van circa 75 vierkante meter «groen» (inclusief recreatie, speelmogelijkheden en trapveldjes) per woning hanteren'.⁸⁵ In het licht van de zorg om segregatie en teruglopende buurtbinding was er in deze tijd een buurtgerichte aanpak om sport onder jeugd te stimuleren en ruimte voor sport in wijken te vergroten door bijvoorbeeld trapveldjes aan te leggen. Er was vanaf 2004 ook een tijdelijke stimuleringsregeling buurt, onderwijs en sport (BOS)⁸⁶. Hiermee werden achterstanden bij de jeugd voorkomen, zoals op het gebied van gezondheid, onderwijs en welzijn. Vanaf 2008 konden gemeenten met de Brede Regeling Combinatiefuncties hun sport-, beweeg- en cultuurbeleid stimuleren door combinatiefunctionarissen aan te stellen die een verbinding legden tussen cultuur of sport met een andere sector, zoals de zorg, onderwijs of welzijn. De combinatiefunctionarissen waren de voorlopers van de buurtsportcoaches.

In het kader van de wijkaanpak ging aandacht uit naar een gezonde en uitdagende leefomgeving, waarbij groen, wandel- en fietspaden, sportaccommodaties en speelterreinen bewoners uitnodigen om in beweging te komen. Ook kwam er een actieplan voor versterking van de sportinfrastructuur in achterstandswijken en aanbidding van programma en opleiding op het gebied van sport.⁸⁷

Betrokkenheid van de overheid

De overheid heeft een faciliterende rol. Binnen de ruimtelijke ordening werd de betrokkenheid afgebouwd en verder gedecentraliseerd. Provincies en gemeenten kregen meer verantwoordelijkheid om hun eigen ruimtelijke beleid vorm te geven. Op sportgebied verschoof de aandacht van welzijn naar gezondheidsbevordering met de toenemende aandacht voor beweging naast sport. Het beleid op sport is met name gericht op subsidiëring en stimulering van gemeentes en lokale (sport)organisaties door stimuleringsregelingen vanuit het rijk. Met programma's als Jongeren op Gezond Gewicht (JOGG) 2015 – 2020 faciliteert de overheid een ondersteunende aanpak voor gemeentes en andere belanghebbende partijen. Er wordt met name aangestuurd op een integrale benadering door convenanten en akkoorden te sluiten, gericht op een lokale aanpak. Hiermee wordt actief gestuurd op samenwerkingen tussen overheid, het bedrijfsleven en organisaties op gebied van zorg en sport.

2004 Nota Ruimte: delegering naar gemeenten en provincies (IJburg, Amsterdam)

2010-heden

De digitalisering heeft grote technologische sprongen gemaakt met de komst van smartphones en de opkomst van sociale media en kunstmatige intelligentie. Gezondheid heeft meer aandacht gekregen en sport is door sociale media meer onderdeel geworden van onze leefstijl.

Individualisering zet door. Nog steeds zijn individuele sporten de meest beoefende sporten. Er is meer behoefte aan flexibiliteit en sport vercommercialiseert verder. 'Sporten on demand' wint aan populariteit en het aantal fitnesscentra in Nederland blijft groeien, net als het aantal personal trainers. De openbare ruimte als plek om te sporten is in trek, en heeft een vlucht genomen tijdens de coronapandemie.

De toenemende aandacht voor gezondheid heeft geleid tot aandacht voor beweegvriendelijke omgevingen, met de aanleg van urban sport zones, wandelroutes, fietsroutes en

openbare sportplekken in met name steden. Daarnaast is meer aandacht voor mentale gezondheid en de rol die sport en bewegen daarin kunnen spelen. Mensen sporten en bewegen steeds vaker in een sociale context; samenkomen met een groep om te trainen zonder competitieve insteek.

*'De hedendaagse sporter zoekt meer dan ooit naar natuurbeleving tijdens het sporten. Natuurbeheerders als Staatsbosbeheer en natuurmonumenten zien zich steeds meer gedwongen tot een passieve accommodatie van sporters. Dat wil zeggen een aanpassing van de ruimte niet zozeer om de sportbeoefening te bevorderen, maar om de (negatieve) gevolgen van de sportbeoefening (op de natuur of omgeving) te beperken.'*⁸⁸

De coronapandemie heeft geleid tot hernieuwde focus op volksgezondheid en aandacht voor bewegen in de openbare ruimte.

Natuurbeleving tijdens sporten is populair

Omgevingswet (2024)

Ruimte

Na de Nota Ruimte (2004) volgt de Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte (SVIR, 2012). Gemeenten en provincies bleven verantwoordelijk voor de ruimtelijke invulling binnen hun regio. De nationale aandacht werd gevestigd op waterveiligheid, bereikbaarheid en versterking van de internationale concurrentiepositie. Sport wordt (nagenoeg) niet genoemd in het document.⁸⁹

In 2020 wordt de Nationale Omgevingsvisie (NOVI) geïntroduceerd. Waar de SVIR zich met name richt op de ontwikkeling van nationale infrastructuur wordt de focus in de NOVI verbreed naar de gehele leefomgeving. Doel van de NOVI is om verschillende maatschappelijke opgaven samen te brengen onder één beleidsvisie. Sport en bewegen worden genoemd als belangrijke elementen voor een gezonde leefomgeving. *'In 2050 is de leefomgeving zodanig ingericht dat de gezondheid van mensen bevordert wordt (waar dat door ingrepen in de leefomgeving mogelijk is).'*⁹⁰ Middels lokale en nationale sportakkoorden worden samenwerkingsverbanden tussen lokale overheden en sportorganisaties gestimuleerd.⁹¹ Via het programma Gezonde Leefomgeving wordt, samen met GGD'en en de gemeenten, kennisontwikkeling over de grenzen van de

beleidsterreinen op gezondheidsbevordering gebracht naar buurten met gezondheidsachterstanden. Op nationaal niveau worden hiervoor (financiële) middelen vrijgemaakt. De NOVI stuurt op binnenstedelijke verdichting via kaders voor de woningbouwopgaven (Nationaal Programma Woningbouw) en via Regio Deals waarin afspraken worden gemaakt tussen rijk, provincies en gemeenten om woningbouwprojecten te financieren (bijvoorbeeld via Woningbouwimpuls) en afspraken om optimaal gebruik te maken van bestaande infrastructuur en voorzieningen. Hiermee wordt de druk op de bestaande voorzieningen vergroot, en voorzieningen als sportvelden staan extra onder druk.

Middels de ontwikkeling van handreikingen voor gemeenten wordt gewerkt aan het principe 'health in all policies', waarbij bewegen onderdeel moet worden van beleidsontwikkelingen en beleidsafwegingen van meerdere departementen.

De Omgevingswet (2024) is een belangrijk juridisch instrument om te sturen op de integrale benadering van de NOVI, waarbij gezondheid een belangrijk element is. Hoewel de nationale overheid de inrichting van een

beweegvriendelijke omgeving stimuleert, is er geen wettelijk kader om te sturen op aantallen en is de invulling de verantwoordelijkheid van gemeenten. Gemeenten wordt verplicht omgevingsvisies op te stellen waarbij ze rekening moeten houden met gezondheid, leefbaarheid en welzijn en bevordering van sporten en bewegen. Binnen de omgevingswet is het omgevingsplan een instrument voor gemeenten om vast te leggen welke voorzieningen waar gepland moeten worden.

Infrastructuur

Het beleid van het Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat in deze jaren, in navolging van de Nota Mobiliteit uit 2004 van het Ministerie van VROM, had tot doel mensen de auto uit te houden en krijgen. De drukte op de weg nam erg toe en daarom werd gebruik van de fiets gestimuleerd door o.a. de aanleg en verbetering van (snel) fietsroutes en de bouw van fietsenstallingen (in 2011 met het Programma Beter Benutten en met de Agenda Fiets 2017-2020 uit 2017). Deze ambitie ging goed samen met de ambitie van het Ministerie van VWS om mensen meer in beweging te krijgen. De NOVI benadrukte het belang van goede infrastructuur voor openbaar vervoer en er werd geïnvesteerd in fietsinfrastructuur. Daarnaast stuurde men met name op nieuwbouwlocaties in de nabijheid van infrastructuur, zoals OV-knooppunten (TOD-ontwikkeling).

Sport en bewegen

In 2011 wordt in de landelijke gezondheidsnota benadrukt dat zorg preventiever kan plaatsvinden door bevordering van gezondheid, in plaats van de bestrijding van ongezondheid. Dat betekent zorg en laagdrempelige sportvoorzieningen in de buurt. Binnen de Nationale Aanpak Milieu en Gezondheid wordt budget uitgetrokken voor pilotprojecten op het gebied van een beweegvriendelijke en gezonde woonomgeving.

Overheidsbeleid was gericht op het vergemakkelijken van een gezonde leefstijl. Dat betekende zorg en plekken voor sport en bewegen dichtbij huis. Het Programma Sport en Bewegen in de Buurt (2012)⁹² wilde sport dichterbij brengen door lokale initiatieven en organisatie van samenwerking tussen gezondheidspartijen, waaronder overheid, zorgpartijen, welzijnspartijen, bedrijfsleven en sport- en beweegaanbieders, te stimuleren. Onderdeel van dit programma was de Sportimpuls waarmee lokale sportaanbieders subsidie konden aanvragen. Uit dit programma zijn tevens de buurtsportcoaches⁹³ ontstaan die bewoners hielpen op een passende manier in beweging te komen. Ze vervingen hiermee de brede combinatiefunctionarissen.

Programma Sport en Bewegen in de Buurt (2011): Rijk draagt bij aan projecten in het kader van de Sportimpuls en aan buurtsportcoaches

Nationaal Sportakkoord (2018): investering van ministerie van VWS van 410 miljoen, waarvan 300 miljoen direct naar gemeenten gaat

In 2018 werd het Sportakkoord Sport verenigt Nederland aangenomen. De ambities uit het akkoord zijn 1) Inclusief sporten en bewegen; 2) Duurzame sportinfrastructuur; 3) Vitale sport- en beweegaanbieders; 4) Positieve sportcultuur; 5) Van jongs af aan vaardig in bewegen; en 6) Topsport die inspireert. De middelen voor de uitvoering werden beschikbaar gesteld door de nationale overheid, aangevuld met financiering van en in samenwerking met lokale overheden en sportorganisaties.

In 2019 introduceerde het Ministerie van VWS de subsidieregeling Bouw en Onderhoud Sportaccommodaties (BOSA). Doel ervan was het ondersteunen van sportverenigingen en -stichtingen bij de bouw, de verduurzaming en het onderhoud van accommodaties. In 2023 werd de BOSA-regeling verlengd.

In 2022 werd het Sportakkoord II (2023-2026) ondertekend, geïnitieerd door het Ministerie van VWS in samenwerking met NOC*NSF, de Vereniging van Nederlandse gemeenten (VNG), en de Vereniging Sport en Gemeenten (VSG). Het Sportakkoord II zet de samenwerking tussen partijen van het eerste akkoord voort, maar stuurt meer op effectiviteit en meetbaar resultaat van het akkoord.

Financiële middelen waren, net als bij het Sportakkoord I, voornamelijk afkomstig van het Ministerie van VWS, aangevuld met middelen uit de Nationale Loterij en eventueel lokale overheden. Hoewel er veel ruimtelijke aandacht voor de gezonde leefomgeving was, werden slechts beperkte financiële middelen vrijgemaakt. Met het programma Gezonde Leefomgeving (2023-2025) wordt in wijken/gebieden met een gezondheidsachterstand geïnvesteerd. Het programma richt zich met name op kennisontwikkeling en samenwerking. Het doel is om de gezondheid op lange termijn te verbeteren, maar het richt zich daarbij niet expliciet op verbetering van sportinfrastructuur: het initiatief daarvoor ligt bij de gebruikers en/of bij lokale overheden. Daarnaast is geld voor sport beschikbaar via het Nationale Sportakkoord II om sportdeelname en toegankelijkheid van sportvoorzieningen te verbeteren.

Relevante stukken

2022 Nationaal Toekomstbeeld Fiets en Fietsambitie 2022-2025. Hiermee wordt geïnvesteerd in fietsinfrastructuur, waaronder goede ontsluiting van nieuwe woonlocaties, verbindingen met werklocaties en fietsenstallingen bij stations. 2023 In het kamerstuk Hoofdlijnen van wetgeving in de sport wordt de ambitie uitgesproken om tot een sportwet te komen en wordt ingegaan op de mogelijk inhoud daarvan, waaronder instelling van een sportnorm. Op dit moment gaat ongeveer 15 – 20% van de jaarlijkse begroting voor sport naar topsport.

Betrokkenheid van de overheid

De grootste verantwoordelijkheid voor de inrichting van de leefomgeving ligt bij de lokale overheden. Middels lokale sportakkoorden wordt bepaald op welke manier sportinfrastructuur en sportaanbod verbeterd kunnen worden. Met omgevingsvisies wordt bepaald hoe gemeenten richting geven aan de inrichting van een gezonde leefomgeving en stimuleren van gezond gedrag. De Nationale Overheid biedt financiële middelen om uitvoering en inrichting ervan te stimuleren. Er zijn geen concrete kengetallen of normeringen om te sturen op voldoende voorzieningen. Ook dat is de verantwoordelijkheid van lokale overheden. Met de invoering van de Omgevingswet wordt lokale overheden nog meer autonomie gegeven en wordt het decentrale beleid nog verder doorgevoerd. Tegelijkertijd geeft de NOVI het rijk meer ruimte voor sturing op het woningtekort en worden afspraken gemaakt tussen rijk, provincies en gemeenten over waar het woningbouwtekort moet landen.

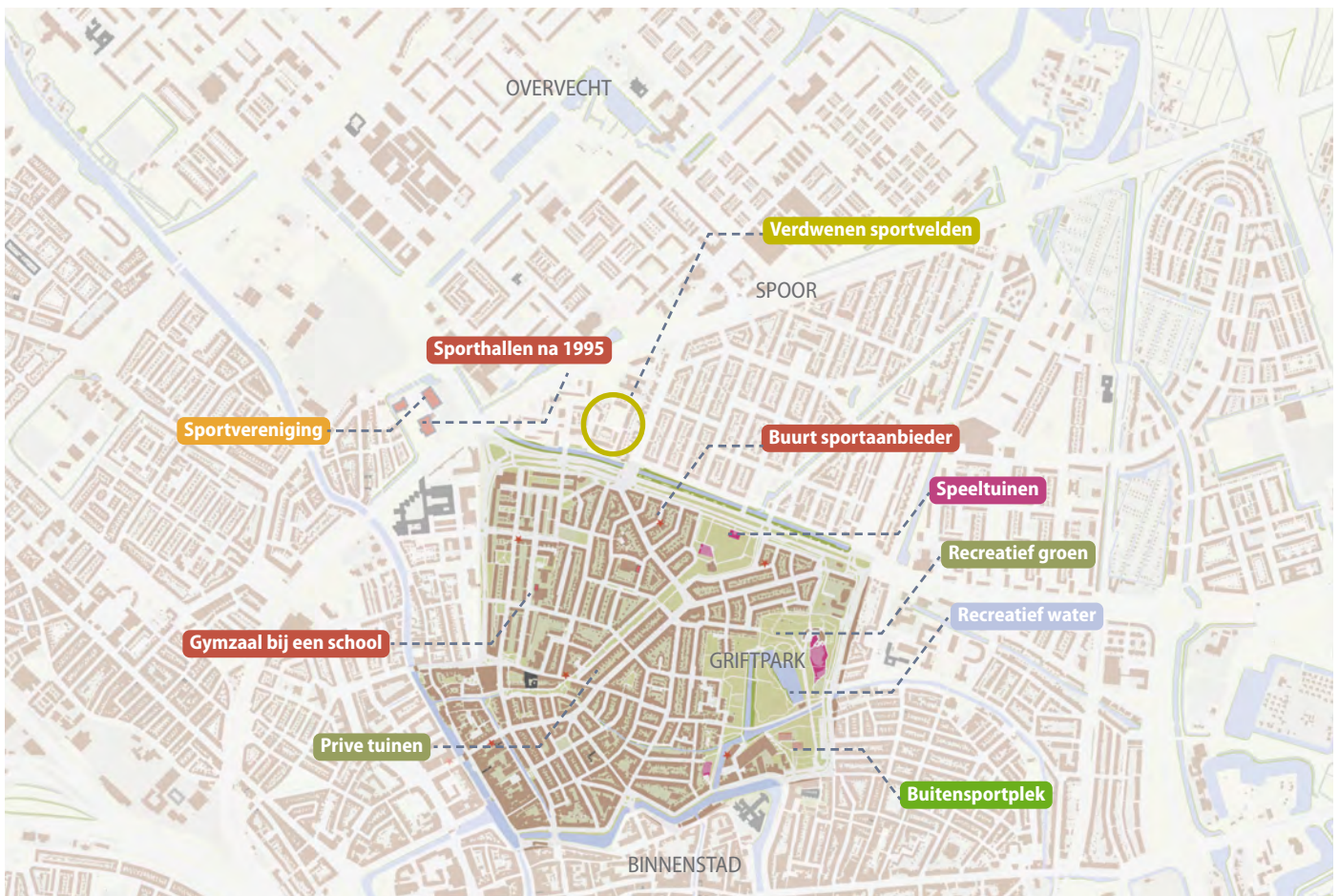
Bijlage 3. Ruimtelijke analyse

1900-1920

Om beter begrip te krijgen van hoe de historische analyse zich verhoudt tot de uitwerking, is er een ruimtelijke analyse uitgevoerd op de stad Utrecht. Voor iedere periode is er een karakteristieke wijk aangewezen die in die tijd is (door) ontwikkeld. Historisch kaartmateriaal en actuele informatie over de wijk zijn naast elkaar gelegd om beter te begrijpen hoe de inrichting van de fysieke leefomgeving ook jaren later nog impact heeft op hoe en hoeveel er bewogen wordt. Daarvoor is onder andere gebruik gemaakt van de kernindicatoren Beweegvriendelijke Omgeving.

Met de invoer van de gezondheidswet en de woningwet in 1901 kreeg de overheid meer instrumenten tot haar beschikking om te sturen op grote gebiedsontwikkelingen. Binnen deze ontwikkelingen was er nog weinig aandacht voor sportspecifieke voorzieningen. De bewoners van deze wijken waren voor ontspanning en bewegen aangewezen op de publieke parken die in deze periode geïntroduceerd werden. Ook nu nog vormen de publieke parken in deze wijken de belangrijkste beweegruimte.

Tuinwijk in 2024

1920-1940 (moreel-pedagogisch perspectief)

Tuinwijk

Tuinwijk wordt ontwikkeld rond 1920, grenzend aan de binnenstad. Terwijl de wijk wordt ontwikkeld wordt er ook een nieuw publiek stadspark aangelegd: het Griftpark. Het wijkpark moest huishoudens op 800 meter radius kunnen bedienen. Daarbuiten is er relatief weinig groen in de wijk; 34m² per huishouden door de smalle stratenpatronen die weinig ruimte voor groen bieden.

De wijk is gebouwd in de tijd dat de 'wijkgedachte' in opkomst was en die wordt dan ook getypeerd door een stedenbouwkundige opzet die dat ondersteunt. Hoeken zijn bijzondere panden en bieden ruimte aan voorzieningen in de buurt. In de jaren 20-buurtten werden weliswaar voorzieningen in de buurt gebouwd en was er meer aandacht voor collectief groen in de buurt, maar er was geen aandacht voor specifiek sportprogramma. De wijk bestond alleen uit woon- en werkprogramma en een publiek park, het Grift-park. Door de nabijheid bedienende het park ook een deel van de bestaande stad.

Tuinwijk nu

Met lage betrokkenheid van de overheid bij de ontwikkeling van sportvoorzieningen, zijn er in deze tijd weinig sportvoorzieningen gerealiseerd. Je ziet dit nog steeds terug in de wijk met een relatief lage score op de indicator sportaccommodaties (bron: Kernindicatoren Beweegvriendelijke omgeving).

Het Griftpark wordt hoog gewaardeerd en door veel mensen uit de hele stad gebruikt, ook als buitensportplek. Zo'n 22% van de Utrechtse bevolking weet het park te vinden.

De nabijheid van de binnenstad en daarmee alle voorzieningen zorgt ervoor dat Tuinwijk goed scoort op beweegvriendelijkheid in relatie tot andere wijken. Inwoners uit Tuinwijk lopen veel meer naar de binnenstad dan andere inwoners.

In 2024 sporten inwoners in de binnenstad en Tuinwijk het meeste per week van alle inwoners van Utrecht.

Visie:

buiten wonen in de stad; voorzieningen en werkgelegenheid van de stad, de frisse lucht en de natuur van het platteland

Structuur:

Blokken met prive tuinen
Een wijkpark moest huishoudens op 800 m radius dienen
Smalle woonstraten met weinig groen

34 m²

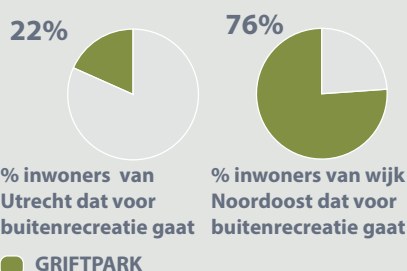
groen / huishouden

76

Kernindicator beweegvriendelijke omgeving

Inwoners:

sporten boven gemiddeld wekelijks
lopend boven gemiddeld naar binnenstad

1940-1970 (moreel-pedagogisch perspectief tot 1960, daarna welzijnsperspectief)

Overvecht

In de wederopbouwperiode kwam er steeds meer vrije tijd, die veelal in en om het huis werd doorgebracht. Voorzieningen om te kunnen sporten, spelen, recreëren en ontspannen moesten dus ook in de wijk te vinden zijn. Een goed voorbeeld daarvan is de wijk Overvecht, die los van het bestaande centrum kan functioneren als een zelfstandig stadsdeel. Overvecht werd ontwikkeld met een eigen winkelcentrum en een hoog voorzieningenniveau. Daarnaast is er veel openbare ruimte te vinden: zo'n 37% van de wijk bestaat uit ruimte voor sport of groen. Op wijkniveau is het groen gekoppeld aan de hoofdwegen, waar groene zones en wijkparken de verschillende buurten van elkaar scheiden. De groenstroken zorgen voor een snelle verbinding naar parken en de recreatieve voorzieningen aan

de randen van de wijk. Kinderen gaan zo via het groen naar school of naar de speelplaatsen.

Het opschalen van sport in de wederopbouwperiode heeft ervoor gezorgd dat sportfuncties in de ruimtelijke ontwikkelingen een plek kregen. Het werken met kengetallen heeft ervoor gezorgd dat er op alle niveaus voorzieningen te vinden zijn. Voorzieningen moesten er komen op het niveau van: woonblokken (tot 200m vanaf elk huis: speelplaatsen voor kleuters en kinderen van 6-12 jaar); de woonbuurt (tot 400m vanaf elk huis) en de woonwijk (tot 800m vanaf elk huis). Grote sportvoorzieningen werden aan de grotere groenvoorzieningen gekoppeld aan de rand van de wijk.

Overvecht in 2024

Overvecht nu

Door de combinatie van de groene en blauwe structuur en nabijheid van voorzieningen scoort Overvecht hoog op de Bewegvriendelijkheid indicator. Bij een inwonerenquête over tevredenheid over de openbare ruimte scoort het groen in de buurt bovengemiddeld.

Visie:

volwaardig zelfstandig stadsdeel met eigen voorzieningen
maatschappelijke voorzieningen als sportfuncties in groene as
speelplaatsen voor jonge kinderen op 200m vanaf huis
4 speelweiden en trapvelden, 7 rolschaatsbanen en basketbalvelden

102 m2

groen / huishouden

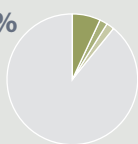
85

Kernindicator beweegvriendelijke omgeving

Inwoners:

boven gemiddeld tevreden met het groen in de buurt

11%

% inwoners dat voor
buitenrecreatie
in de stad gaat naar

- 7 % PARK DE GAGEL
- 2% PARK DE WATERTOREN
- 2% VECHTZOOMPARK

% inwoners WIIJK dat voor
buitenrecreatie
in de stad gaat naar

- 55 % PARK DE GAGEL
- 25 % PARK DE WATERTOREN
- 15 % VECHTZOOMPARK

1970-1990 (vanaf 1980 gezondheidsperspectief)

Lunetten

Vanaf de jaren 80 gaat de aandacht bij gebiedsontwikkelingen nog steeds uit naar nabijheid van voorzieningen en groene verbindende ruimte, maar de schaal van buurten verandert, zoals bij Lunetten. De dichtheid blijft redelijk vergelijkbaar met wederopbouw wijken. Nog steeds zijn de wijken gemaakt voor auto's maar er is meer aandacht voor de positie van de voetganger en de fiets: de auto gaat vaker om de wijk heen, terwijl fietsers en voetgangers eigen routes door groenstructuren naar voorzieningen krijgen.

Lunetten karakteriseert zich door kleinschalige buurt-, sport- en speelplekken, aandacht voor de menselijke schaal op woonstraten en binnenterreinen, brede groenstroken aan de randen van de wijk in combinatie

met sportvoorzieningen, en grote groenblauwe structuren door de wijk heen. Het Beatrixpark en Park de Koppel zijn met de wijk verbonden via groene scheggen en bieden een verscheidenheid aan sportmogelijkheden. Kleine buurtvoorzieningen zoals een gymzaal worden gesitueerd in het hart van de wijk, gekoppeld aan langzaamverkeersroutes.

Lunetten nu

De menselijke schaal, de aanwezigheid van groen op buurt- en wijkniveau en de verscheidenheid aan voorzieningen op verschillende schaalniveaus, maken dat bewoners van Lunetten bovengemiddeld tevreden zijn over hun wijk. Daarnaast stappen inwoners van Lunetten meer dan gemiddeld op de fiets richting het centrum, ondanks een vergelijkbare afstand tot het centrum met een wijk als Overvecht.

Lunetten in 2024

Visie:

gezonde leefomgeving

Structuur:

Buiten sport aan de kant van de bestaande stad

Sporthal aan de kant van buitengebied

Sportzalen aan groene as middenin de wijk

Speeltuinen in binnenhoven en kleinschalige groene tussenruimtes in woongebied

71 m2

groen / huishouden

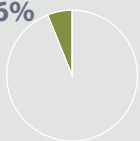
81

Kernindicator beweegvriendelijke omgeving

Inwoners:

bovengemiddeld tevreden over groen en parken
fietsen naar binnenstad

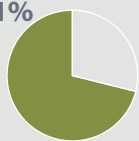
6%

% inwoners dat voor
buitenrecreatie
in de stad gaat naar

BEATRIX PARK

71%

% inwoners dat voor
buitenrecreatie
in de stad gaat naar

BEATRIX PARK

Lunetten: wijkvoorzieningen (sporthal) aan de randen

Lunetten: openbare ruimte geschikt voor sport en spel

1990-2010 (gezondheidsperspectief)

Leidsche Rijn

In de jaren 90, de start van het VINEX-tijdperk, worden de gedachten van de jaren 80 losgelaten. Daarnaast kwam de verantwoordelijkheid voor ontwikkeling bij gemeentes te liggen, die op hun beurt gingen samenwerken met ontwikkelende partijen om hun risico te spreiden. Beleid op voorzieningen en kengetallen werd de verantwoordelijkheid van de gemeente zelf.

De VINEX-periode typeert zich door nieuwe uitbreidingswijken dichtbij stedelijke voorzieningen. Wijken hebben een relatief lage dichtheid, om gezinnen aan te trekken. Ook Leidsche Rijn karakteriseert zich door veel laagbouw, met nog steeds een dominante positie voor de auto in de openbare ruimte. De nieuwe wijk wordt gebouwd in de polder tussen twee gemeentes, waarmee de

natuurlijke groene zone tussen de twee gemeentes wordt opgeofferd. Hoewel er veel ruimte wordt gereserveerd voor een nieuw, groot, stadspark, komt daarmee het landschap verder weg van de (bestaande) woonwijken te liggen. Slechts een aantal groenblauwe, historische structuren worden bewaard.

Er is veel groen per huishouden. Daarnaast wordt een aantal stadsparken ontwikkeld, waaronder het grote Maximapark. Binnen het stadspark is veel ruimte voor sport, zowel ongeorganiseerd als georganiseerd. Er wordt een groei voorzien van ongeorganiseerde sporten die in het park een plek kunnen krijgen. De sportparken worden zoveel mogelijk opgehouden, zodat ze onderdeel zijn van het park.

Leidsche Rijn in 2024

Hoewel nationale kengetallen en sturing op voorzieningen worden losgelaten, heeft gemeente Utrecht de planning van voorzieningen op gemeentelijke referenties gebaseerd. In vergelijking met andere VINEX-wijken scoort Leidsche Rijn dan ook redelijk goed op voorzieningen.

Leidsche Rijn nu

Hoewel het Maximapark hoog gewaardeerd wordt door inwoners van de buurt, is dit park voor de gemiddelde inwoners ver weg. Ondanks de intentie van een open en geïntegreerd sportpark gebruiken bewoners het Amaliapark niet goed. De score voor sportaccommodaties is relatief laag.

Opvallend is dat de score voor zowel de tevredenheid over groen in de buurt als over groenblauwe structuren in de Bewegingsvriendelijkheid indicator relatief laag is, ondanks het feit dat Leidsche Rijn over de meeste groene openbare ruimte beschikt van de vergeleken wijken, met 122m² per huishouden. Dit is te wijten aan de lage dichtheid van de wijk, in combinatie met versnipperd groen.

Visie:

park bedoeld voor ongeorganiseerde sport

Structuur:

Naast het grote stadspark Maximapark en grote sport terreinen weinig structureel groen in woongebied

122 m²

groen / huishouden

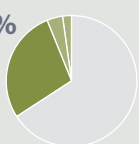
74

Kernindicator beweegvriendelijke omgeving

Inwoners:

bovengemiddeld tevreden over parken
fietsen naar binnenstad

34%

% inwoners dat voor
buitenrecreatie
in de stad gaat naar

28 % MAXIMA PARK
4% AMALIA PARK
2% WILLEM-ALEXANDER

% inwoners WIJK dat voor
buitenrecreatie
in de stad gaat naar

88 % MAXIMA PARK
23% AMALIA PARK
15% WILLEM-ALEXANDER

VINEX: Leidsche Rijn, Utrecht

Bijlage 4. De huidige ruimtelijke praktijk en de toekomst

Inleiding

Deelonderzoek 3 naar de huidige ruimtelijke praktijk en de toekomst geeft antwoord op de vragen hoe sport, bewegen en spelen worden meegenomen in toekomst- en omgevingsplannen in ruimtelijke ordening en wat de afwegingen zijn in ruimtelijke ordening, en de rol van sport, bewegen en spelen daarin. Deze vragen zijn uitgebreid tot drie deelvragen om de bestaande en toekomstige opgaven en praktijk beter te kunnen beschouwen:

- 3a. Wat zijn de belangrijkste trends en ontwikkelingen en tot welke opgaven leiden zij?
- 3b. Hoe zijn sport, bewegen en spelen nu verankerd in ruimtelijke plannen?
- 3c. Hoe wordt de afweging gemaakt in plannen?

Platform31
Den Haag, 10-12-2024

Auteurs: Jacomijn Baart, senior projectleider; Dunya Shamsaddini, junior projectleider
Redactie: Platform31

Bestuurders, beleidsmakers, professionals, inwoners en ondernemers zoeken oplossingen voor complexe vraagstukken in stad en regio. Hoe komen we tot een inclusieve en duurzame samenleving? Met voldoende woningen in een passende omgeving. Waar een innovatieve overheid en economie bijdragen aan brede welvaart. Om tot toekomstbestendige oplossingen te komen, brengen we partijen bij elkaar en onderzoeken we maatschappelijke opgaven in samenhang. We signaleren trends en verbinden beleid, praktijk en wetenschap. Zo komen we samen tot een aanpak waar bestuurders en uitvoerders direct mee aan de slag kunnen. De oplossingen houden we niet voor onszelf: iedereen profiteert mee van de resultaten.

Postbus 30833, 2500 GV Den Haag
www.platform31.nl

Hoewel grote zorgvuldigheid is betracht bij het samenstellen van dit rapport, aanvaarden Platform31 en de betrokkenen geen enkele aansprakelijkheid uit welke hoofde dan ook voor het gebruik van de in deze publicatie vermelde gegevens. Alles uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt mits de bron wordt vermeld.

Beschrijving onderzoeksmethode

Selectie 12 gemeenten

Er is een selectie gemaakt van 12 gemeenten die een 'dwarsdoorsnede' vormen van Nederlandse gemeenten, a.d.h.v. een aantal kenmerken (zie bijlage 1 memo selectie):

- Spreiding over het land
- Grootte van de gemeenten
- Score op de volgende indicatoren: % overgewicht, % voldoet aan beweegnorm, kernindicator beweegvriendelijke omgeving

De volgende gemeenten zijn hieruit gekomen:

1. Achtkartspelen (Fr)
2. Alphen aan den Rijn (ZH)
3. Bergen (NH)
4. Emmen (Dr)
5. Heerlen (Lb)
6. Oldambt (Gr)
7. Rotterdam (ZH)
8. Rucphen (NB)
9. Utrecht (Ut)
10. Veere (ZI)
11. Wageningen (Gd)
12. Zutphen (Gd)

Werkwijze Quick scan documenten

Van deze 12 gemeenten zijn diverse documenten doorgenomen aan de hand van een flink aantal zoekwoorden met betrekking tot sport, bewegen, spelen in de ruimte en het gebruik van instrumenten. Soort documenten:

- Ruimtelijke visiedocumenten: omgevingsvisies, structuurvisies, openbare ruimte, mobiliteit
- Sociaal beleid visiedocumenten: sport- en gezondheidsbeleid, speelbeleid
- Per gemeente 1 of 2 documenten over een specifieke gebiedsontwikkeling van enige omvang, binnenstedelijke gebieden, uitleglocaties, rand van een gemeente: gebiedsvisies, nota van uitgangspunten, stedenbouwkundig plan, startnotitie en van bijna alle gebieden een bestemmingsplan

Zoekwoorden zijn geclusterd naar Activiteit (sporten, spelen, fietsen, lopen ed); Beleidstermen (langzaam verkeer, 10/15-minutenstad, STOMP ed); fysiek ruimtelijke aspecten (accommodaties, fiets- en wandelpaden, fiets- en looproutes, speelvelden ed); Gebruikers (voetganger, fietser); Instrumenten (normen, eisen, principes, regels).

In sport- en gezondheidsbeleid is gezocht op aandacht voor de fysieke leefomgeving, ruimtelijke aspecten en gebruik van normen en richtlijnen op dit gebied.

Werkwijze Interviews

Uit de groep van circa twaalf gemeenten zijn vier gemeenten (Emmen, Rucphen, Utrecht, Zutphen) geselecteerd voor verdiepende gesprekken op basis van goede regionale spreiding, omvang, problematiek en meer en minder aandacht voor sport en bewegen. In deze gesprekken is aan de hand van een vragenlijst (bijlage 2) onderzocht of beschikbaar instrumentarium is toegepast, waarom of waarom niet, en of het toereikend is (geweest) in een aantal concrete gebiedsontwikkelingen (casussen).

Resultaten

Bevindingen Quick scan documenten

Wij zien in alle omgevingsvisies (of vergelijkbaar document) aandacht voor de activiteiten sport, sporten en bewegen en iets minder voor spel/spelen. Vooral lopen, fietsen, wandelen, enkele keer zwemmen en veel bewegen in het algemeen. Ook in mobiliteitsvisies komen lopen en fietsen veel voor. Utrecht wordt vaak gezien als koploper en gebruikt meer diversiteit in activiteiten. Alleen bij Emmen en Heerlen worden weinig beweegactiviteiten benoemd. In de wat oudere structuurvisie uit 2015 benoemt Heerlen echter wel veel sport. Een aantal gemeenten scoort hoog op recreatie/recreëren maar dat is bij de meesten vooral in relatie tot toerisme.

Met betrekking tot de fysiek ruimtelijke aspecten is er in de visies veel aandacht voor fietspaden, wandelpaden. In sommige gemeenten, zowel grote als kleinere gemeenten, worden wat meer sport- en speelplekken en accommodaties benoemd dan bij andere.

Bij veel gemeenten is in de visie ook opgenomen dat routes en verbindingen belangrijk zijn, binnen de stad (bv gemeente Utrecht) maar ook tussen de verschillende kernen/dorpen (bv Zutphen).

Gemeente Utrecht en Zutphen werken op basis van de 10/15 minutenstad. De gemeenten Achtkarspelen, Alphen a/d Rijn, Wageningen en Zutphen gebruiken STOMP als uitgangspunt/principe.

In sociaal beleid (sport- en gezondheidsnota's) wordt door iedere gemeente gezonde, beweegvriendelijke, sport- of speel- leefomgeving of iets vergelijkbaars genoemd. Een enkele gemeente verwijst weer naar andere nota's bv op het gebied van speelruimte (oa Emmen) of voor meerdere maatschappelijke voorzieningen (zoals onderwijs en cultuur) (Utrecht).

Wat betreft het gebruik van diverse instrumenten geven gemeenten allemaal door middel van ruimtelijke visies en sociaal beleid richting aan ruimte voor sport, spelen en bewegen. In de visiedocumenten zien wij beperkt het gebruik van andere instrumenten terug. Achtkarspelen verwijst naar een checklist voor inrichting van Openbare ruimte, Gemeente Rotterdam benoemt een rekenmodel maatschappelijke voorzieningen en het gebruik van normen voor voorzieningen spelen, sport en scouting; Utrecht hanteert de 'barcode' met normen voor oa sport en een koersdocument maatschappelijke voorzieningen met uitgangspunten voor voldoende sport- en speelvoorzieningen. Uit ander onderzoek weten we dat alle G4 gemeenten referentienormen gebruiken voor sport, waarbij Den Haag als enige rekening houdt met fitness/sportscholen en dans/vechtsport.⁹⁴ Veel G40 gemeenten besteden nu aandacht aan de ontwikkeling en het gebruik van referentienormen voor maatschappelijke voorzieningen of overwegen dit.^{95, 96}

Gebiedsplannen & bestemmingsplannen

De meeste gemeenten kiezen in gebiedsbeleid en bestemmingsplannen voor een verbrede reikwijdte waarbij naast ruimtelijke ordeningsaspecten ook ambities en doelstellingen benoemd worden met betrekking tot een veilige, gezonde fysieke leefomgeving. Dit wordt veelal vertaald in dat er aandacht moet zijn voor fietsbereikbaarheid, verbindingen langzaam verkeer, fiets- en looproutes, fietsveiligheid, ruimte voor fietsenstallingen, parken, en bereikbaarheid van sport- en speelvoorzieningen (of er wordt verwezen naar voorzieningen die vlakbij het plangebied liggen).

De ambities van de visies zijn dus wel terug te vinden in de concrete gebiedsplannen, maar er wordt alleen in een enkel geval verwezen naar concretere instrumenten zoals een rekentool, capaciteitsberekening, het gebruik van normen, eisen of regels.

Benoemde instrumenten:

- Visiedocumenten waaruit inrichtingsprincipes komen (niet gekwantificeerd)
- Rekenmodel maatschappelijke voorzieningen waaronder sport (Rotterdam doet dit per project)
- Beleidsregels mbt fietsparkeren, lopen (in GVVP en parkeerbeleid/normen)
- Bestemmings- en gebruiksregels mbt langzaamverkeer routes, speelplekken en voorzieningen,
- Inrichtingseisen mbt fietsenstallingen/bergingen
- Ontwerpprincipes zoals STOMP (in Wageningen is dit STOEP)
- Handboek inrichting openbare ruimte

Bevindingen Interviews

Draagvlak en visies

In drie van de vier gemeenten is er politiek veel draagvlak voor sport en bewegen, met name in relatie tot gezondheid. In alle interviews wordt bevestigd dat er in visies aandacht besteed wordt aan sport, spelen en bewegen in de (openbare) ruimte. Er is wel een verschil wat dit betekent in de praktijk tussen gemeenten die genoeg ruimte hebben hiervoor (Emmen en Rucphen) en gemeenten waar de

druk op de ruimte heel erg groot is en ruimte voor sport, bewegen en spelen afgewogen wordt tegen andere opgaven zoals woningbouw (Utrecht).

Emmen en Rucphen geven aan dat het vooral de uitdaging is om mensen te motiveren voorzieningen te gebruiken en dat als het gaat om de openbare ruimte, de auto nog veel gebruikt wordt in plaats van de fiets. Rucphen geeft aan dat de politiek wel begrip heeft voor het belang van sport en bewegen, maar dat er weerstand is als het fysieke en financiële plaatje in beeld komt. Er wordt bijvoorbeeld niet gekozen voor verminderen van het autobezit en -gebruik. In de kleinere gemeenten en kernen is daarbij ook de levensvatbaarheid van sportverenigingen en accommodaties een vraagstuk.

In Utrecht maken financiële en ruimtelijke druk het moeilijk om aan zelf opgestelde richtlijnen in de RSU en barcode te voldoen, zodat de relatie hiermee in de nieuwe beleidsnota sport en bewegen weer is losgelaten. In deze gemeente is er een tekort aan openbare ruimte en accommodaties. Er wordt wel gestuurd op minder autogebruik en -bezit, maar de ruimte die vrijkomt door een lagere parkeernorm is bedoeld voor woningbouw in plaats van meer (openbare) ruimte voor sportvoorzieningen, spelen en bewegen.

Interne samenwerking

In alle gemeenten zijn ambtenaren sport en/of gezondheid betrokken bij het maken van ruimtelijke visies. Bij Emmen, Utrecht en Zutphen zijn verschillende disciplines ook betrokken in het planproces. Maar als het gaat om het maken van afwegingen dan zorgt de druk op de ruimte en de keuze voor woningbouw (Utrecht) en het gebrek aan financiële middelen voor sport, spelen en bewegen dat het toch moeilijk is om voldoende ruimte hiervoor te creëren. Alleen Emmen geeft aan dat er voldoende middelen beschikbaar zijn gesteld om speelplekken en sportvelden te vergroenen en aantrekkelijker te maken.

Gebruik van instrumenten en normen

In Zutphen zijn er referentienormen en richtlijnen voor bv spelen (voor sportaccommodaties wordt nu onderzoek gedaan door Mulier Instituut), maar deze worden niet altijd

strikt gevolgd. Praktische werkwijzen en behoeften van de wijk spelen nl een grote rol, er wordt flexibel omgegaan met de richtlijnen om beter aan te sluiten bij de behoeften van inwoners. Ook in Emmen wordt er flexibel omgegaan met richtlijnen op basis van wensen van wijkbewoners. Er is wel een minimale oppervlakte die besteed moet worden aan spelen, sport en bewegen, de invulling hiervan wordt met inwoners gedaan. Rucphen heeft kengetallen en referentienormen voor sportaccommodaties, maar niet voor spelen en openbare ruimte om flexibiliteit te behouden. Een enkele gemeente heeft zicht op het aanbod en de spreiding van commerciële aanbieders. Er wordt (nog) niet actief op gestuurd, de betaalbaarheid van plekken voor eenvoudiger (niet high-end) sportscholen is hierbij een knelpunt. Vaak vinden dit soort initiatieven een plek aan de randen van de stad (bedrijventerreinen) vanwege de hoge kosten op andere locaties.

In Utrecht zijn normen vastgelegd in de Ruimtelijke Strategie Utrecht en de barcode, maar er is behoefte aan flexibiliteit per situatie omdat het allemaal niet past door ruimtegebrek. Andere instrumenten die Utrecht gebruikt zijn wijkscans en tenders waarin aandacht wordt besteed aan gezondheid als criterium, oa met ruimte voor bewegen en spelen, gezonde mobiliteit. Het is lastiger om sportaccommodaties een plek te geven. Ook in Zutphen is het vooral in bestaande wijken en bij verdichting een probleem om voldoende ruimte te behouden of te creëren voor sport, spelen en bewegen.

Behoeften van gemeenten

Op de vraag wat er nodig is om wel voldoende ruimte voor sport, spelen en bewegen te hebben wordt aangegeven dat referentienormen en richtlijnen behulpzaam zijn, vooral om aan tafel te komen en het gesprek te voeren. Wettelijk vastleggen van richtlijnen of meer richtlijnen maken is niet perse wenselijk en werkt volgens de meesten niet in de praktijk omdat er dan teveel druk komt te staan op andere opgaven.

Bij sterk verdichtende steden is er behoefte aan ruimte. Drie van de vier gemeenten geven aan behoefte te hebben aan financiële middelen, vooral in bestaande wijken. In

Utrecht wordt gesproken over een scheve groei, er is wel geld voor woningen maar niet voor maatschappelijke voorzieningen. Dat heeft ook met de rekenmethode te maken van de gebiedsontwikkelingen en transformaties. Ook in andere contacten en onderzoek zien we dat er bij meerdere gemeenten behoefte is en gewerkt wordt aan andere rekenmethodes en manieren van financieren van maatschappelijke voorzieningen en voorzieningen in de openbare ruimte waaronder sportaccommodaties, sport-, beweeg en speelplekken.^{97, 98, 99, 100, 101}

Een enkele gemeente wil daarnaast graag informatie over het belang en de bijdrage van beleid op het gebied van sport, spelen en bewegen aan gezondheid en wil met andere gemeenten ervaringen uitwisselen om beleid verder handen en voeten te geven in de praktijk. Voor meer landelijk gebied en kleine kernen is er behoefte aan ander mobiliteitsbeleid op landelijk niveau met verbetering van het openbaar vervoer en het bevorderen van gezonde mobiliteit.

Conclusies

Ruimte voor sport, bewegen en spelen wordt vooral meegenomen in omgevingsvisies en in sectorale ruimtelijke en sociale beleidsvisies. Richtlijnen en referentienormen van gemeenten zelf of van kennisinstituten bieden bij de concretere gebiedsplannen houvast, maar worden flexibel gebruikt in relatie tot behoeften van inwoners en, in geval van grote druk op de ruimte, met name de woningbouwopgave.

Een gebrek aan financiële middelen voor sport, spelen en bewegen (en vaak ook maatschappelijke voorzieningen breed) speelt ook een rol in de afweging en uiteindelijke realisatie van voldoende ruimte en accommodaties.

Bijlage 5. Input internationale context

Er zijn goede buitenlandse voorbeelden te vinden waarin gemeentelijk beleid gericht op sport in de stad tot mooie resultaten heeft geleid. Een aantal voorbeelden uit het buitenland zijn in beeld gebracht. Het gaat daarbij om de relatie tussen: het projectniveau (gerealiseerde projecten & programma's), het gebruik en de organisatie van de sport- en beweegruimte, het financiële kader en uiteraard de beleidsinstrumenten en de regelgeving.

Het onderzoek is gebaseerd op een aantal gesprekken met experts uit verschillende steden in Europa. Op basis daarvan is een beeld opgetekend van hoe andere steden in het buitenland sport in de ruimtelijke ordening hebben ondergebracht, welke specifieke situatie een rol speelt bij hoe sport ruimtelijk gepland wordt, hoe inspirerende voorbeelden tot stand zijn gekomen en welke beleidsinstrumenten ter beschikking staan.

Alle online-gesprekken hebben plaatsgevonden in de periode juli-november 2024.

In dit verslag (overzicht) zijn enkele observaties uitgelicht die mogelijk als inspirerende voorbeelden kunnen dienen.

Antwerpen

Context / Specifieke situatie / Huidige opgave

- **BEWEGINGSSCANS** - Per wijk en buurt worden bewegingsscans uitgevoerd die inzicht geven op de behoefte aan sport in een bepaald gebied. Vaak worden deze gekoppeld aan bestaande stedelijke ontwikkelingen of geplande herinrichtingen van de openbare ruimte. Er wordt nadrukkelijk gezocht naar synergiën met bijvoorbeeld spelen, klimaat en groen. Een aandachtspunt is de beschikbare informatie die vaak niet volledig of actueel is. Sportnormen kunnen hier (soms) een goede aanvulling voor zijn.
- **BOVENWIJKSE HOOFDLOOPROUTE** - Er is een stedelijke investeringsregeling voor districten/stadsdelen die bovenwijkse looproutes aanleggen. Dit gaat om een bijdrage van 50-50%. De geplande Ringparken worden vanuit gemeentelijk niveau gepland.
- **GROEI** - Antwerpen verwacht een groei van ca. 20% extra inwoners. Daardoor zal de vraag naar voorzieningen, waaronder sport, sterk toenemen. Een integraal plan wordt gemist.

Instrumentarium voor sport in de ruimtelijke planning

- **BEWEEGNORM** - Sport wordt informeel gepland; harde normen ontbreken. Politiek/maatschappelijk wordt het als een publieke taak opgevat.
- **MEEKOPPELEN** - Mogelijkheden voor sport worden gezien door het meekoppelen aan andere beleid, zoals de bouwstenen voor gezondheid of klimaatadaptatie. Vaak wordt ook ingezet aan het clusteren van sport (i.v.m. onderhoudskosten).
- **TRAGE WEGEN** - Het programma van 'Trage Wegen' van Vlaanderen is gericht om het landelijk gebied goed te ontsluiten voor recreatie, naar het agrarisch gebruik. Ook wordt dit netwerk aan paden, landweggetjes, historische wegen verbonden aan langzaam verkeersroutes en het stratennetwerk van dorpen en steden. Zie presentaties [Studiedag Trage Wegen / Voorbeeld Trage Wegen en Meerhout](#) / [Kaart Provincie Antwerpen](#)

Inspirerende voorbeelden

- **STADSPARK** - In het Spoorpark Noord worden oude industriële loodsen gebruikt als overdekte sporthallen.
- **TUINSTRATEN** - Buren werken samen om meer groen in hun straat te verwezenlijken. Straatontwerpen worden eerst uitgetest met tijdelijke inrichtingen alvorens ze worden gerealiseerd.

Lessen voor NL

- **VISIE + CONCRETE PROJECTEN** - Werk aan zowel concrete projecten als aan visies en masterplan. Belangrijk is om een plek aan tafel te hebben bij (grootschalige) ruimtelijke plannen. Daarbij is het een wens om een heldere vuistregel op te stellen. Ook alert zijn op andere ontwikkelingen en daar positief op inspelen maakt nieuwe combinaties/initiatieven mogelijk. Een goede organisatie is een voorwaarde.
- **VUISTREGEL** - Een wens is om een vuistregel voor sport en bewegen te ontwikkelen om deze ruimtelijk sterker in de planvorming te verankeren.

Gent

Context / Specifieke situatie / Huidige opgave

- FIETSSAD en KLMAAT - Gent is een fietsstad en heeft een actief beleid om fietsen te bevorderen. In bestaand stedelijk gebied, alsook om de verbinding met het buitengebied te versterken (project: klimaatgroenassen <https://stad.gent/nl/plannen-en-projecten/project-groenklimaatassen>). Dit voorziet in meer ruimte voor lopen en fietsen, deels verbonden aan grotere parken en bossen.
- ORGANISATIE - Gent: de organisatie bestaat uit zowel visie (recentelijk opgericht, drie personen) als sportteams als het gaat om concrete projecten en onderhoud (infra, 5 personen). Sport is ondergebracht bij het departement Cultuur, Sport en Vrije Tijd.

Instrumentarium voor sport in de ruimtelijke planning

- BEWEEGNORM - Momenteel wordt de beweegnorm meegenomen in het beleid. Een ruimtelijk vertaling daarvan ontbreekt.
- PLANNING - Sportplanning en onderhoud op drie niveaus: 1. de buurt (openbare ruimte, urban sports), 2 de wijk (sporthallen), 3. de stad (grootschalige sport infra/accommodaties).
- De focus is gericht op het 'positief integreren van sport-infra in de stad'. Bij inrichtingsplannen/masterplannen wordt het sportteam betrokken, maar dat is wel afhankelijk van de trekker van het project. Sport wordt verbonden aan andere beleidsthema's (o.a. fietsen, groen)
- BURGERINITIATIEVEN - De stad kent gelden voor burgerinitiatieven. Per wijk bestaat een bepaald budget die wekelijks via een burgerpanel besproken wordt. Via deze weg zijn verschillende sport- en beweeginitiatieven inmiddels gerealiseerd, zoals: een verplaatsbare skateplek, plaatsing van callanetics en street workout toestellen, en een jeu-de-boules baan. Dit zijn vooral kleinschalige toevoegingen die vaak ook een tijdelijk karakter hebben.

Inspirerende voorbeelden

- GROENNORMEN - de 3/30/300-regel – 'Elke woning heeft nood aan 3 zichtbare bomen, 30% 'klimaatgroen' in zijn omgeving en toegankelijk groen op 300 meter.' Dat zijn de nieuwe groennormen, ook wel de 3/30/300-regel genoemd, die het ruimtelijk beleid een onderbouwd kwantitatief kader bieden om onze verstedelijkte omgeving leefbaar te houden. Vlaanderen staat immers voor een waaier aan uitdagingen: de versterkte impact van klimaatverandering, negatieve impact van bebouwing op levenskwaliteit, de achteruitgang van de biodiversiteit... Stedelijke groenelementen zijn een effectieve strategie om daarbij te helpen.' <https://www.natuurenbos.be/groennormen>
- FINSE PISTE - In veel buiten-stedelijke recreatiegebieden liggen 'Finse pistes', gesegregeerde hardlooproutes met een zachte ondergrond van boomschors. Hoewel hardlopen vrijwel in de gehele openbare ruimte mogelijk is, voldoet dit wel aan de vraag.

Lessen voor NL

- VISIE + CONCRETE PROJECTEN - Werk aan zowel concrete projecten, als ook aan visies en masterplan. Belangrijk is om een plek aan tafel te hebben bij (grootschalige) ruimtelijke plannen. Daarbij is het een wens om een heldere vuistregel op te stellen. Ook alert zijn op andere ontwikkelingen en daar positief op inspelen maakt nieuwe combinaties/initiatieven mogelijk. Een goede organisatie is een voorwaarde.
- VUISTREGEL - Een wens is om een vuistregel te hebben voor sport in de stad. Het gaat om het bewegen: dagelijks, wekelijks en maandelijks. Hieraan kunnen ruimtelijke en organisatorische worden gekoppeld.
- INSPIRERENDE VOORBEELDEN - Uitgelicht: het delen van kennis en inspirerende voorbeelden is nog steeds heel belangrijk. Intern voor de gemeente (in communicatie met de verschillende departementen) als in ontwikkelingsprocessen met externen.

Kopenhagen

Context / Specifieke situatie / Huidige opgave

- **SPORTPARTICIPATIE** - Deze is in Denemarken relatief vrij hoog (ca. 75%). Daarin is een verschuiving waar te nemen van georganiseerde naar ongeorganiseerde sport. Een deel van de opgave ligt ook in de groei van het buitengebied en suburbia.
- **OVERHEID** - In Denemarken vormen sport en cultuur op alle overheidsniveaus een natuurlijke combinatie, wat invloed heeft op de programmatische en ruimtelijke invullingen van projecten (gebouwen en openbare ruimte).
- **SPORTHAL** - De basismaat van de Deense sporthal is gebaseerd op handbal, (voorheen) de meest populaire sport. In de jaren 50/60/70 bestonden zogenaamde zelfbouw-projecten voor sporthallen (standaardprojecten).
- **UITDAGING** - De opgave ligt in het bereiken van doelgroepen die minder vaak sporten, zoals bijvoorbeeld tienermeisjes, mensen met een migratieachtergrond en ouderen (aanpakken ongelijkheid gezondheid). Ook worden schoolruimtes beter benut (o.a. weghalen van school-hekken, gebruik maken van de gymzalen buiten de schooluren), is aandacht nodig voor de bevolkingsgroei in de 'suburbs' en het landelijk gebied, en kijkt men naar 'risky play' waarbij omgaan met gevaren onderdeel is van het spelen.

Instrumentarium voor sport in de ruimtelijke planning

- **SPORT ≠ RUIMTELIJKE PLANNING** - Sport is niet geïntegreerd in de ruimtelijke ordening. Het is optioneel, niet vastgelegd in beleid. In de praktijk wordt sport wel meegenomen.
- **PLATFORM** - De missie van 'The Danish Foundation for Culture and Sports Facilities' is het ontwikkelen en ondersteunen van initiatieven en projecten op het gebied van sport, cultuur en vrije tijd. Het platform kenmerkt zich door een out-of-the-box denkmethode over de ruimtelijke en maatschappelijke positie van sport in de stad, en investeert jaarlijks ca. 10M€ (lottogelden Denemarken). Het gaat om de gezamenlijke zoektocht naar cross-overs, meervoudig ruimtegebruik, aantrekkelijke gebouwen en een goed inbedding in de omgeving (ruimtelijk

en programmatisch). Architectuur en ruimtelijke kwaliteit zijn daarin altijd belangrijk. De hoofdtaak van de organisatie is het aanbieden van kennis aan alle gemeenten in Denemarken (op basis van onderzoek, voorgaande innovatieve projecten, planningservaring). De focus ligt in de aanscherping van de opgave, het aanbieden en aanreiken van bestaande kennis (publicaties, workshops, data, goede referentieprojecten), en aan een open dialoog deel te nemen (met verschillende stakeholders; brainstorm). Het platform neemt daarin altijd een informele onafhankelijke positie in en wordt niet als ingehuurd expert betrokken: het wil vooral een inhoudelijke/inspirerende bijdrage leveren. Voor de gemeenten is deze service gratis. Daarnaast, kan het platform per jaar ook een financiële bijdrage leveren in de bouwkosten van concrete (enkele) projecten, mits deze een hoge mate van vernieuwing en experiment in zich hebben. Het resultaat wordt beschreven als een 'slow revolution', die door de jaren heen een waaier aan verschillende projecten hebben opgeleverd, die direct en indirect ook alle gangbare projecten beïnvloeden.

Inspirerende voorbeelden

- **KULTURHUSET** - In veel gemeenten maken sport en cultuur van eenzelfde gebouw gebruik: het 'Kulturhuset'. Deze traditie is in de schaalvergrotingsgolf van de stedelijke ontwikkeling in de jaren 60 en 70 van de vorige eeuw verloren gegaan. Sport en leisure worden nu weer opnieuw gecombineerd met cultuur in de vorm van het Kulturhuset; dat is een combinatie van een buurthuis met bijvoorbeeld een vergaderruimte, een werk- en speelruimte en een café-restaurant. Een goede manier om de exploitatie van sport en cultuur goed te beheren is het delen van één gebouw. Een ander belangrijk doel is het sportaanbod blijvend te vernieuwen en het sporten aantrekkelijk te houden.
- **HANDBAL** - Deze sport is een Deense uitvinding en passie (1898). Professioneel teamhandbal trekt grote menigten in arena's en op televisie, en amateurhandbalfaciliteiten zijn overal in Denemarken te vinden. Het speelveld is 20x40m groot.

Lyon

- **VOORBEELD** - Het DGI-BYEN-sportcomplex in Kopenhagen uit 1997 is een keerpunt geweest in het denken over sport en stadsontwikkeling. Dit complex omvat sport en cultuur in de vorm van zwembaden, sportzalen, multifunctionele ruimtes, een cultureel centrum en een congrescentrum voor verschillende evenementen, direct naast het centraal station gelegen. Hoewel architectonisch niet heel bijzonder –het gebouw is van binnen licht en ruim, maar naar de omgeving nogal gesloten- is het een goed voorbeeld van het ruimtelijk met elkaar mengen van sport en cultuur.

Lessen voor NL

- **INNOVATIEPLATFORM** - Het opzetten van een innovatieplatform, waar kennis en creativiteit actief aan gemeenten aangeboden worden, kan een belangrijke rol spelen om sport en bewegen sterker en beter te verbinden met meerdere doelgroepen en hun omgeving. Het gaat daarbij om slimme combinaties (ruimtelijk en programmatisch). Een belangrijk onderdeel is het koppelen van de 'vraag/behoefte' aan de maatschappelijke 'opgave'.
- Context / Specifieke situatie / Huidige opgave**
- **TEKORT** - In de stad Lyon is een structureel tekort aan sportaccommodaties en plekken om te sporten. Dit aanbod is niet voldoende meegegroeid met de stedelijke en bevolkingsgroei. Er zijn grote wachtlijsten voor sportclubs. Ook in de huidige stedelijke ontwikkelingen, die vooral op woningbouw gericht zijn, wordt sport niet voldoende meegenomen. In Lyon lijkt sport geen hoofdprioriteit te zijn. Dit vormt een contrast met de omliggende gemeenten.
 - **ORGANISATIE** - De planning van sport en openbare ruimte is separaat georganiseerd. Binnen de openbare ruimte worden sporttoestellen meegenomen, alsook de aanleg van recreatieve sport- en speelruimte en aanleidingen. Een koppeling met sport ontbreekt nagenoeg. De planning en het beheer van traditionele sportaccommodaties zoals sporthallen en buitensportvelden zijn taken die bij het departement Sport liggen.
 - **OPGAVE** - De basis op orde krijgen is momenteel een opgave. Doordat de ruimte beperkt is, wordt er gezocht naar het openstellen van sport- en speelruimte van (publieke) scholen, en het aanleggen van beweegplekken in de openbare ruimte (stads- en buurtparken). Hiermee wordt deels invulling gegeven aan de huidige sportbehoefte, die vooral ongeorganiseerd en vaak individueel van karakter is.
 - **DUURZAME MOBILITEIT** - Lyon zet ook in op het duurzamer maken van de verkeersstromen, onder andere door de aanleg van nieuwe fietspaden (en ook een fietstunnel), het reduceren van stedelijke snelwegen en het vergroenen van (stads-)straten.

Instrumentarium voor sport in de ruimtelijke planning

- **SPORTNORM** - Vanaf de jaren 80 is de recreatie/sport-norm losgelaten (vergelijkbaar met planologische kerngetallen met betrekking tot sport en reacties). Daardoor is nu een structureel tekort aan sportaccommodaties, in stad en regio.
- **KLEINSCHALIGE SPORTPLEKKEN** – Er bestaat een nationaal programma voor aanleg van kleinschalige sportplekken in de buurt. Hoewel dit ook in Lyon ingezet wordt, is de omvang niet voldoende en niet structureel van aard.
- **NATIONAAL PROGRAMMA** - Nationaal bestaat het programma/plan '5000 sportvelden' om de aanwezigheid van lokale sportfaciliteiten weer in evenwicht te brengen (in 2021 gestart). Onder leiding van het Agence Nationale du Sport (ANS) wil het plan '5000 équipements – Génération 2024' de sociale en territoriale ongelijkheden corrigeren. Er is een meerjarenbegroting van 300 miljoen euro over 3 jaar toegewezen aan het Nationaal Sportagentschap om dit programma uit te voeren. Tussen 2024 en 2026 moet dit plan de creatie van 5.000 extra voorzieningen mogelijk maken (3.000 buurtvoorzieningen, 1.500 actieve en sportieve schoolpleinen en 500 structurerende voorzieningen). 1/3 van de projecten moet plaatsvinden in prioritaire stadswijken (QPV) of in de onmiddellijke omgeving daarvan. Daarnaast zijn er ook middelen om 'fysieke en sportieve activiteit (PSA)' op scholen te verruimen (tijd).
- Plan "5000 équipements – Génération 2024"
- Hoewel dit programma het mogelijk maakt om nieuwe accommodaties te bouwen, gaat het in Lyon enkel om 3 nieuwe voorzieningen, daar waar 20-25 nodig is.

Inspirerende voorbeelden

- **VAN PARKEREN NAAR STEDELIJK PARK** – In de periode 2000-2007 is de gehele kader/linkeroever van de Rhône in Lyon getransformeerd. Voorheen was het een aaneenschakeling aan verschillende parkeerterreinen, ingepast op de oude kades. Nu is dit een open lineair stedelijk park dat volop ruimte biedt voor sport, beweging en spelen. Het vormt een belangrijke noord-zuidfietsverbinding, het heeft een reeks aan speelplekken en sport/fitness-toestellen en een skateplek. Ook komt het bestaand zwembad - ooit als Olympische voorziening aangelegd maar nooit zo gebruikt - beter tot zijn recht, in een reeks van sportplekken. Op straatniveau is op veel plekken ook de verbinding met de achterliggende buurten versterkt/ mogelijk gemaakt. Het nieuwe park verbindt op grote schaal ook andere groene gebieden met elkaar.
- **PLEK-SPECIFIEKE AANPAK** - Openbare speel- en sportplekken bestaan veelal uit standaard catalogus toestellen. De stad Lyon investeert in speelse vormen van speeltuinen. Het heeft daardoor een raamovereenkomst gesloten met een commerciële partij, die een holistische blik heeft over spelen en sporten, waarbij ontmoeting een grote rol in heeft. Elke plek wordt eerst goed in kaart gebracht en onderzocht wat er lokaal speelt, om vervolgens deze (zo veel mogelijk) plek-specifiek in te richten. Hoewel in het hele spectrum geslaagde voorbeelden van zijn, maar ook plekken die vooral uit standaard toestellen bestaan. <https://www.playgones.com/>

Lessen voor NL

- **OPENBARE RUIMTE** - Grootchalige stedelijke parken en kleinschalige buurtplekken zijn bij uitstek plekken om te sporten, te bewegen en te spelen. Deze bieden ruimte voor vooral recreatieve en ongeorganiseerde sporten. Ook voor Urban Sports biedt het kansen, zeker als er synergie wordt gezocht met cultuur en onderwijs.

Valencia

Context / Specifieke situatie / Huidige opgave

- DE BASIS OP ORDE - Vanaf de jaren 80/90 is veel geïnvesteerd in de basis: sportaccommodaties op buurniveau (groot en klein). Daarbij is ook veelvuldig gebruik gemaakt van leegstaande gemeentelijke panden (vaak industriële panden met een monumentale waarde). Dit is gaandeweg ontstaan vanuit een mogelijkheid (beschikbare ruimte, eigendom van de gemeente, financiële haalbaarheid). Specifiek beleid hiervoor ontbrak destijds.
- SPORTINFRASTRUCTUUR - Strategisch masterplan (2015): opbouw via de Gemeentelijke Sportstichting van Valencia (FDMV: Fundació Esportiva Municipal de València, 1981). De visie had een focus op gezondheid. Momenteel: 41 Sportfaciliteiten of complexen; 51 Basissportvoorzieningen (IDES); 12 kleine sportfaciliteiten; 13 voetbalvelden; een Woonplaats van atleten; een Sportgeneeskundig Centrum. Het gebruik, de uitbating en het onderhoud worden zowel door de FDMV als door private partijen gedaan (concessies, tenders). Er bestaat een hele reeks van verschillende abonnementen; onder andere voor gezinnen en een multi-sport-inschrijving (verschillende sporten en accommodaties). De begroting voor 2024 van de FDMV bedraagt ca. 18,7M€.
- HUIDIGE OPGAVE - De belangrijkste uitdaging is om de basis op peil te houden. Het huidige aanbod aan sportaccommodaties is inmiddels 30 tot 40 jaar oud en toe aan (grootschalig) onderhoud. Hiervoor is een nieuwe impuls nodig, zowel financieel als programmatisch. Een andere uitdaging is het plannen van nieuwe sportfaciliteiten in de bestaande stedelijke ruimte, vooral in buurten waar verdichting plaatsvindt. Daarnaast loopt er een (EU) pilotproject om de buitenruimte en indoor gymzalen van scholen in de avond en het weekend open te stellen voor andere gebruikers. Dit biedt kansen voor meervoudig gebruik en draagt bij aan meer beschikbare 'sportruimte' binnen de bestaande stad. De pilot ontwikkelt ook een basiscontract of protocol om verantwoordelijkheden, onderhoud, schoonmaak, veiligheid en andere zaken te regelen. Urban Sports groeien eveneens sterk (van vrijetijdsbesteding naar competitie). Deze zijn ruimtelijk

vaak beter in te passen in de buurt. In sommige buurten vormen echter geluid en verlichting in de avond of nacht aandachtspunten.

Instrumentarium voor sport in de ruimtelijke planning

- NORM - De ruimtelijke wetgeving hanteert een algemene norm voor maatschappelijke functies/voorzieningen voor nieuwbouwgebieden (%m²). Voor bestaande stedelijke gebieden zijn er geen normen (ook niet voor transformatie/verdichtingsgebieden).
- PRIVATE GELDEN - Valencia heeft de luxe dat het sinds 2012 jaarlijks een grote financiële bijdrage ontvangt van de 'Fundación Trinidad Alfonso', de stichting van de eigenaar van de Mercadona group (Spaanse supermarktketen). In de periode 2015-2022 ging het om een bedrag die gestaagd is gegroeid van ca. 7,5M€ naar 12M€ (voor de regio 'Comunidad Valenciana'). Hiermee worden verschillende 'Running' evenementen georganiseerd of mede gefinancierd, verschillende sporten en clubs ondersteund en ingezet in pilotprojecten.
- Marathon: Een grote inzet in het uitbouwen van de marathon van Valencia. Door een combinatie van lokale condities (weer, vlak parcours, etc.) en langdurige investeringen zijn er verschillende records in Valencia gebroken. Het parcours is door de jaren steeds verder geoptimaliseerd, waardoor enkele straten hiervoor zijn aangepast (hoogstralen looplijn).
- Circuits - Ook is samen met de gemeente zijn v.a. 2017 een reeks van 'gezondheidscircuits' aangelegd, die wandelen en hardlopen bevorderen ('serie de circuitos saluda-bles').

Inspirerende voorbeelden

- HERGEBRUIK GEBOUWEN - Valencia kent veel voorbeelden van getransformeerde, vaak voormalige industriële panden, tot gebouwen voor sport.
- TURIA - Het stadspark Turia is een inspirerende lineaire openbare ruimte - ca. 11 km - waar volop plek is voor alle soorten sport, bewegen en spelen. Naast spelen, wandelen en fietsen, biedt het ook ruimte aan formele sportaccommodaties (atletiek, voetbal, etc.), verschillende buitensportvelden en sporttoestellen.

Victoria-Gasteiz

Daarnaast zijn er ook openbare speelvelden die door iedereen gebruikt kunnen worden. Doordat het Turia stadspark gelegen is in de oude bedding van de rivier (die zuidwaarts is verlegd), ligt het voor een groot deel op een zeer centrale plek in de stad. Ten opzichte van de directe omgeving ligt het lager. Hierdoor is sprake van een grote continuïteit, zonder enkele kruisingen met andere straten (en dus met auto's), anderzijds zijn de entrees niet allemaal goed toegankelijk voor iedereen en kunnen delen van het park in de avonduren soms onveilig aanvoelen.

- PELOTA VALENCIANA - En voorbeeld van een lokale volkse sport die plaatsvond in de straten van Valencia. Inmiddels is deze sport verder geëvolueerd naar een competitiesport met verschillende indoorbanen. Tegelijkertijd wordt deze sport weer in de openbare ruimte georganiseerd. De sociale dimensie bloeit daardoor weer.
- Het Masterplan Sport wordt momenteel geactualiseerd. Naast onderzoek naar de sociale participatie en de gezondheidswinst die met sport gepaard gaan, wordt er ook onderzocht wat de economische impact van sport is (direct en indirect; https://www.ivie.es/es_ES/ptproyecto/valor-impacto-economico-del-deporte-la-comunidad-valenciana/).
- RICHTLIJNEN - Nuttig is dat vele normen en richtlijnen voor verschillende sportaccommodaties in een publicatie gebundeld zijn en gratis voor iedereen beschikbaar ([link](#)).

Lessen voor NL

- SPORT KOPPELEN AAN ANDERE OPGAVEN - Plan sportaccommodaties, indoor en outdoor, door deze te koppelen aan andere grote ruimtelijke opgaven. Door bijvoorbeeld de klimaatopgave (water en natuur) te koppelen aan sport of door het industriële gebouwen en terreinen her te gebruiken voor sport, onderwijs en cultuur.
- OPEN SOURCE - In Valencia valt op dat veel kennis over sport open toegankelijk is voor iedereen. De richtlijnen en normen zijn gratis beschikbaar en het sportcentrum 'La Petxina' huisvest ook een bibliotheek met een grote collectie aan publicaties en onderzoeken.

Context / Specifieke situatie / Huidige opgave

- GROENE STAD - Stadsplanning gaat gepaard met klimaatadaptatie van de bestaande stad: het vergroenen van de openbare ruimte, het aanleggen van fietspaden, het omvormen van straten voor voetgangers, fietsers en spelende kinderen.
- UITDAGING - De stad heeft voldoende 'Centros Cívicos', multifunctionele buurtcentra, waarbij het de uitdaging is om het serviceniveau en kwaliteit van beheer hoog te houden. Door het succes van deze centra komen heel veel taken vanuit de gemeente hier te liggen ('¡El centro es la solución para todo!').

Inspirerende voorbeelden

- 'CENTROS CÍVICOS' - Naast sportcomplexen en ander sportaccommodaties, kent de stad ook 14 buurtcentra waar verschillende programma's onder één dak samengebracht zijn, waaronder ook sport. Vaak gaat dat om een sporthal en zalen waar gesport kan worden, zoals de verschillende zaalsporten, judo, fitness, en soms ook zwemmen. Daarnaast bieden deze centra ook ruimte aan verschillende culturele activiteiten (cursussen, muziek, dans, kooklessen, tekenen en schilderen, fotografie, etc.), een lokale (boeken- en speelgoed) bibliotheek en ontmoetingsruimte, en is het de balie voor verschillende gemeentelijke (sociale) diensten. De gebouwen verschillen sterk van elkaar. Een belangrijk organisatorisch aspect is dat het beheer van al deze centra door een viertal gemeentelijke departementen gedaan wordt: sport, cultuur, sociale zaken en gebouwbeheer.

Lessen voor NL

- BUURTCENTRA - Het opnemen van sport in buurtcentra levert een scala aan extra mogelijkheden op de schaal van de buurt. In het aanbod van sport, maar ook door de laagdrempeligheid van de centra, trekt het een breed publiek aan. In bepaalde wijken stijgt de sportparticipatie daardoor. Tegelijkertijd is het een continue uitdaging om de veelzijdigheid van deze centra functioneel en werkbaar te houden. De ruimtelijke opzet moet gepaard gaan met een stevige organisatie.

Londen

Context / Specifieke situatie / Huidige opgave

- SPORTPLANNING in de UK - Tussen theorie en praktijk is een wereld van verschil. De huidige sportnorm, legt weliswaar de minimale sportruimte vast, maar de vraag is of dit het beste voor de sportparticipatie is. De volgende aandachtspunten hebben hiermee te maken:
- Kwantiteit is gewaarborgd, maar vaak traditioneel aan de rand van een nieuwe buurt/wijk gepland/aangelegd;
- De toekomstige sportbehoefte wordt in kaart gebracht, vaak gebaseerd op de bestaande traditionele sport (o.a. veel voetbal); de vraag is of dit een goed beeld schept voor toekomstige gebruikers. Doordat de norm vooral ruimtelijk is, blijven sportparticipatie en de gezondheidsvoordelen van sport buiten de scope van de ontwikkelingen;
- Sport England hanteert een set van principes, regels en normen die lokaal in 'Local Plans' vertaald en vastgesteld kunnen worden. Hiermee worden landelijke richtlijnen/kerngetallen legale normen. Projectontwikkelaars moeten hier strikt aan voldoen waardoor 'de norm' weinig ruimte laat voor andere innovatieve voorstellen of aanpakken. Veel potentiële sporten vallen daardoor buiten de boot.

Instrumentarium voor sport in de ruimtelijke planning

- Nationaal: Sport England. Lokaal: Local Plans.

Lessen voor NL

- NORMEN OP MAAT - Sportnormen kunnen nuttig zijn om sport sterker op de ruimtelijke agenda te zetten. Tegelijkertijd is het van belang om sport niet alleen kwantitatief te benaderen, maar steeds vanuit de kwalitatieve meerwaarde die het heeft voor de buurt, gemeente en regio. Naast een objectieve norm, bijvoorbeeld over welke sportruimte en hoeveel, is het belangrijk om het doel van de norm — namelijk meer mensen aan het sporten en bewegen te krijgen — niet uit het oog te verliezen. Hierbij kan ook de context worden toegevoegd, namelijk dat sport een onderdeel is van onze dagelijkse leefruimte, dichtbij, en dat het meerdere doelgroepen, zowel sporters als passanten, aantrekt. Sport wordt dan gezien als onderdeel van de sociale ontmoetingsplek van dorp en stad.

Noten

1. VWS, Nationaal Preventieakkoord, 2018
2. <https://iplo.nl/thema/gezonde-fysieke/regels-gezonde/>
3. VWS, Nationaal Preventieakkoord, 2018
4. <https://www.loketgezondleven.nl/gezondheidsthema/sport-en-bewegen/cijfers-en-feiten-sport-en-bewegen>
5. NOC*NSF Sportdeelname Index. Juli 2024
6. Van der Poel, H. Wezenberg-Hoenderkamp, K. Hoekman, R. (2021) Brancherapport sport 05. Sportaccommodaties in Nederland.
7. PBL. Grote opgaven in een beperkte ruimte. (2021).
8. <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-bevolking/bevolkingsgroei/toekomst>
9. https://www.kenniscentrumsportenbewegen.nl/domeinen/openbare-ruimte/?utm_source=chatgpt.com
10. https://www.allesoversport.nl/thema/beleid/definitie-beweegvriendelijke-omgeving/?utm_source=chatgpt.com
11. https://cdn.nocnsf.nl/media/mrdl2tlc/sportagenda-2032.pdf?utm_source=chatgpt.com
12. Van der Poel, H. Wezenberg-Hoenderkamp, K. Hoekman, R. (2021) Brancherapport sport 05. Sportaccommodaties in Nederland.
13. <https://www.rivm.nl/publicaties/keuzes-en-kansen-hoofdrapport-vtv-2024>
14. <https://www.rivm.nl/gezondheidsonderzoek-covid-19/kwartaalonderzoek-jongeren/mentale-gezondheid>
15. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2024/39/1-op-de-10-mensen-sterk-eenzaam-in-2023>
16. https://www.vzinfo.nl/eenzaamheid/regionaal/jongeren?utm_source=chatgpt.com
17. <https://www.rivm.nl/publicaties/keuzes-en-kansen-hoofdrapport-vtv-2024>
18. https://www.mulierinstituut.nl/publicaties/16117/sport-en-eenzaamheid/?utm_source=chatgpt.com
19. <https://www.who.int/news/item/19-10-2022-who-highlights-high-cost-of-physical-inactivity-in-first-ever-global-report>
20. NOC*NSF Sportdeelname Index. Juli 2024
21. Gezondheidsenquête/Leefstijlmonitor, CBS) i.s.m. RIVM 2001-2023.
22. <https://www.sportenbewegenincijfers.nl/toekomstverkenning/trendscenario>
23. <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2023/07/12/woningbouwopgave-stijgt-naar-981.000-tot-en-met-2030>
24. Uit: interview met Yves Maclet - Directeur des Sports, Métropole de Lyon/Grand Lyon. (20.09.2024)
25. Hoekman, R. Wezenberg-Hoenderberg, K. Thijsen, K. (2024) Benodigde ruimte voor sport in 2040.
26. van der Poel, H. Hoekman, R. (2023) Sportaccommodaties in Nederland.
27. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/51/meer-dan-200-maal-zo-veel-personenauto-s-als-in-1927>
28. Transport & Environment. (2024) Ever-wider: why large SUVs don't fit, and what to do about it.
29. <https://www.nji.nl/nieuws/vooral-jongeren-bewegen-te-weinig>
30. <https://www.anwb.nl/ fiets/nieuws/2021/maart/de-verloren-fietsgeneratie>
31. <https://www.vzinfo.nl/bevolking/bevolkingsomvang#:~:text=De%20bevolking%20van%20Nederland%20blijft,in%202036%20de%2019%20miljoen.>
32. Mulier Instituut: Melman, M. van der Heijden, J. van Gorp, M. Smit, D. (2024) Sport- en beweegaanbod voor ouderen.
33. Fennema, J. & Kok Postma, I. (2024) Referentienormen: hulpmiddel bij kiezen van juiste voorzieningen. Den Haag: Platform31
34. <https://kennisvanstadenregio.nl/verdieping/kennisdossier-maatschappelijke-voorzieningen>
35. <https://www.sportenbewegenincijfers.nl/kernindicatoren/beweegvriendelijke-omgeving>
36. Rebel, & Mulier Instituut (2024). SROI sport en bewegen 2024: wat is het maatschappelijk rendement van sport en bewegen?. Utrecht: Kenniscentrum Sport & Bewegen.
37. Hoekman, R. Wezenberg-Hoenderberg, K. Thijsen, K. (2024) Benodigde ruimte voor sport in 2040.
38. Fennema, J. en Baart, J. (2024) Financiering maatschappelijke voorzieningen kent diverse opties; neem regie en benut de markt. Den Haag: Platform31
39. Baart, J., Hakkenbroek, R., Fennema, J. (2024) Aan de slag met maatschappelijke voorzieningen voor een sterke en leefbare stad. Den Haag: Platform31
40. Diverse publicaties Citydeal Openbare Ruimte: <https://www.citydealopenbareruimte.nl/kennis+-instrumenten/financiering/default.aspx>
41. Sociale duurzaamheid – Kwaliteit tussen de stenen; sociale en maatschappelijke voorzieningen voor leefbare stadsdelen. (2024) Bijeenkomst 2 van de Community of Practice. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening

42. <https://www.watertorenberaad.nl/publicaties/samen-slim/>
43. Beters, M. Chereji, M. Griffin, H. Sluimer, N. Beunderman, J. (2022) Financiering van integratie. Nieuwe ontwerpmethodiek en financieel instrumentarium voor de stedelijke transitie in de openbare ruimte. Amsterdam: City Deal Openbare Ruimte.
44. Baart, J., Hakkenbroek, R. en Fennema, J. (2024) Aan de slag met maatschappelijke voorzieningen voor een sterke en leefbare stad. Den Haag: Platform31
45. Fennema, J. en Baart, J. (2024) Financiering maatschappelijke voorzieningen kent diverse opties; neem regie en benut de markt. Den Haag: Platform31
46. Bottenburg, M. van (1994). Verborgene competitie. Over de uiteenlopende populariteit van sporten. Amsterdam: Bert Bakker.
47. Prins, R. Hoekman, R. van der Poel, H. (2021) Brancherapport 07. Sport en bewegen in de openbare ruimte.
48. Van der Poel, H. Wezenberg-Hoenderkamp, K. Hoekman, R. (2021) Brancherapport sport 05. Sportaccommodaties in Nederland.
49. Van der Poel, H. Wezenberg-Hoenderkamp, K. Hoekman, R. (2021) Brancherapport sport 05. Sportaccommodaties in Nederland.
50. Korte, de M. (2005). Sportaccommodaties. Categoriaal onderzoek wederopbouw. In opdracht van het Projectteam Wederopbouw van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
51. Korte, de M. (2005). Sportaccommodaties. Categoriaal onderzoek wederopbouw. In opdracht van het Projectteam Wederopbouw van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
52. Genabeek, J. Rietbergen, L. (1991) De S.D.A.P. en de volkshuisvesting.
53. Hellinga, H. (et al). Algemeen uitbreidingsplan Amsterdam 50 jaar. Amsterdam: Amsterdamse Raad voor de Stedebouw (1985).
54. Lefavre, L. De Roode, I. Aldo van Eyck. De speelplaatsen en de stad. Stedelijk Museum Amsterdam. Uitgever: NAI Uitgever Amsterdam (2002)
55. Van der Poel, H. Wezenberg-Hoenderkamp, K. Hoekman, R. (2021) Brancherapport sport 05. Sportaccommodaties in Nederland.
56. Van der Poel, H. Wezenberg-Hoenderkamp, K. Hoekman, R. (2021) Brancherapport sport 05. Sportaccommodaties in Nederland.
57. Hellinga, H. (et al). Algemeen uitbreidingsplan Amsterdam 50 jaar. Amsterdam: Amsterdamse Raad voor de Stedebouw (1985).
58. Wagenaar, C. Town planning in the Netherlands since 1800. Amsterdam: NAI (2015)
59. Lutz, R. Wagenaar, C. Town planning in the Netherlands. Amsterdam: NAI (2015)
60. Wagenaar, C. (2015) Town Planning in the Netherlands since 1800.
61. Nota betreffende onderwijsvoorzieningen (Gedrukte stukken, zitting 1950—1951—2233, nr. 2, blz. 2, linkerkolom), uit OKW (1960). Nota betreffende lichamelijke vorming en sport. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Dossiernummer 5874.
62. Van der Poel, H. Wezenberg-Hoenderkamp, K. Hoekman, R. (2021) Brancherapport sport 05. Sportaccommodaties in Nederland.
63. OKW (1960). Nota betreffende lichamelijke vorming en sport. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Dossiernummer 5874, p. 24.
64. CRM (1969). Discussienota met betrekking tot het sportbeleid. Rijswijk: ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Dossiernummer 10086.
65. Korte, de M. (2005). Sportaccommodaties. Categoriaal onderzoek wederopbouw. In opdracht van het Projectteam Wederopbouw van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
66. Korte, de M. (2005). Sportaccommodaties. Categoriaal onderzoek wederopbouw. In opdracht van het Projectteam Wederopbouw van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
67. <https://onsamsterdam.nl/artikelen/de-stad-uit>
68. Wagenaar, C. (2015) Town Planning in the Netherlands since 1800.
69. Prins, R. Hoekman, R. van der Poel, H. (2021) Brancherapport 07. Sport en bewegen in de openbare ruimte.
70. CRM (1974). Nota sportbeleid. Rijswijk: ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Dossiernummer 13019.
71. CRM (1981). Nota Sportbeoefening door Gehandicapten. Rijswijk: ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Dossiernummer 16709; WVC (1985). Sport en Minderheden. Rijswijk: ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. Dossiernummer 18857; WVC (1987). Sportmedische begeleiding en Sportgezondheidszorg. Rijswijk: ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. Dossiernummer 19854.
72. CRM (1981). Sportbeoefening door Gehandicapten. Rijswijk: ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Dossiernummer 16709.
73. Korte, de M. (2005). Sportaccommodaties. Categoriaal onderzoek wederopbouw. In opdracht van het Projectteam Wederopbouw van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
74. Van der Poel, H. Wezenberg-Hoenderkamp, K. Hoekman, R. (2021) Brancherapport sport 05. Sportaccommodaties in Nederland.

75. Prins, R. Hoekman, R. van der Poel, H. (2021) Brancherapport 07. Sport en bewegen in de openbare ruimte.
76. Eumonitor.nl (geraadpleegd op 13-10-2024 bron: <https://www.eumonitor.nl/9353000/1/j9vvik7m1c3gyxp/vh8lfm8e5rxy#:~:text=Op%207%20februari%201992%20werd,november%201993%20in%20werking%20trad.>
77. CBS (4-3-2024) geraadpleegd op 1-10-2024 bron: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2024/10/obesitas-afgelopen-40-jaar-verdrievoudigd>
78. RCE. (2016). Tijdlijn Nederland stedenland. <https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2016/01/01/nederland-stedenland>
79. VROM (2004). Nota Ruimte. Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke ordening en Milieubeheer, vergaderjaar 2004/2005, 29435, nr 2.
80. Bijv. VWS (1995). Gezond en Wel, kader van het volksgezondheidsbeleid 1995-1998. Rijswijk: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Dossiernummer 24126.; tk (1995/1996). Rijksbegroting van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport voor het jaar 1996; Brief staatssecretarissen Volksgezondheid, Welzijn en Sport en Onderwijs, Cultuur en Wetenschap over de bevordering van 'life-time' deelname aan sport en bewegingsactiviteiten. Tweede Kamer, vergaderjaar 1995/1996, 24400-XVI nr. 11.
81. Prins, R. Hoekman, R. van der Poel, H. (2021) Brancherapport 07. Sport en bewegen in de openbare ruimte.
82. tk (1999 a). Breedtesport; Brief van de Staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Tweede Kamer, vergaderjaar 1998/1999, 26632, nr 1.
83. Hostman, S. Krijen, P. Sarizeybek, R. van Teulingen, Y. (2010) Monitor Breedtesportimpuls en BOS-impuls.
84. VWS (Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport)(2001). Sport, bewegen en gezondheid. Den Haag: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Dossiernummer 27841.
85. VWS (2005). Tijd voor sport. Bewegen, Meedoen, Presteren. Den Haag: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, vergaderjaar 2004/2005, 30234, nr 2
86. VWS (2004). Tijdelijke stimuleringsregeling buurt, onderwijs en sport. Staatscourant 2004, 193 pagina 24
87. VWS (2009). Uitblinken op alle niveaus. Kabinetstandpunt bij het Olympisch plan 2028. Den Haag: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS). Vergaderjaar 2008-2009, 30234, nr 25.
88. Poel, van der H.; Wezenberg-Hoenderkamp, K.; Hoekman, R. Sportaccommodaties in Nederland. Kaarten en kengetallen. 2016
89. BZK (2012) Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte
90. BZK (2020) Nationale omgevingsvisie.
91. BZK (2020) Nationale omgevingsvisie.
92. VWS (2011 c). Programma Sport en Bewegen in de Buurt. Den Haag: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS). Vergaderjaar 2011-2012, Kamerstuk 30234 nr. 54.
93. De buurtsportcoaches werden voor 40% gefinancierd door het Rijk. 60% moest door lokale partijen worden opgebracht.
94. Europees en G4 vergelijkend onderzoek naar referentienormen (2023) Gemeente Den Haag
95. <https://www.platform31.nl/artikelen/het-opstellen-van-referentienormen-voor-maatschappelijke-voorzieningen/>
96. <https://kennisvanstadenregio.nl/verdieping/kennisdossier-maatschappelijke-voorzieningen>
97. <https://www.platform31.nl/artikelen/financiering-maatschappelijke-voorzieningen-kent-diverse-opties-neem-regie-en-benut-de-markt/>
98. <https://www.platform31.nl/artikelen/aan-de-slag-met-maatschappelijke-voorzieningen-voor-een-sterke-en-leefbare-stad/>
99. <https://www.citydealopenbareruimte.nl/kennis+en+instrumenten/financiering/default.aspx>
100. Sociale duurzaamheid – Kwaliteit tussen de stenen; sociale en maatschappelijke voorzieningen voor leefbare stadsdelen. (2024) Bijeenkomst 2 van de Community of Practice. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening
101. <https://www.watertorenberaad.nl/publicaties/samen-slim/>

Afbeeldingsbronnen

- P.1 - impressie Urhahn
p.4 – impressie Urhahn
p.5 – infographic Urhahn
p.9 – infographic Urhahn
p.10 – impressie Urhahn
p.13 – infographic Urhahn
p.14 – Stadarchief Amsterdam
p.15 – Regionaal Archief Dordrecht
p.16 – Fotoarchief Aloysius College
p.17 – links, Stadarchief Amsterdam
p.17 – rechts: HSV Odin '59
p.18 links – Persoonlijk Archief Karin Verhoef (via schaatsen.nl)
p.18 rechts – Wendy van Kessel
p.20 – impressie Urhahn
p.24-25 – infographic Urhahn
p.24 – impressie Urhahn
p.25 – Ruimtelijke Strategie Utrecht 2040
p.28 – Amsterdamse referentienorm voor maatschappelijke voorzieningen, groen en spelen 2018
p.29 – infographic Urhahn
p.31 – impressie Urhahn
p.34 – impressie Urhahn
p.37 – impressie Urhahn
P.38-65 – tijdlijn Urhahn
p.40 – heldenvanhaarlem.nl/hvhl/pim-mulier
p.41 – boven: KNVB (via nationaalarchief.nl)
p.41 – Stadsarchief Amsterdam
p.42 – wedstrijd.tips/geschiedenis-korfbal-sport-lage-landen/
p.43 – Het Utrechts Archief
p.44 – Stadsarchief Amsterdam
p.45 boven – Stadarchief Amsterdam
p.45 onder – H. van den Berg (via deautovanmnopa.nl)
p.46 – sportgeschiedenis.nl
p.47 – Het Utrechts Archief
p.47 – Het Utrechts Archief
p.51 – K. Doevendans & R. Stolzenburg, TU eindhoven 1988
p.52 – Stadsarchief Amsterdam
p.53 – Volleybalvereniging VONK
p.54 – Het Noord-Hollands Archief
p.55 linksboven – Het Utrechts Archief
p.55 rechtsboven – Het Utrechts Archief
p.55 onder – Het Utrechts Archief
p.58 – Het Utrechts Archief
p.59 – www.emmerhoutspringlevend.nl
p.60 – Stadsarchief Amsterdam
p.61 – Erich Westendarp via Pixabay
p.62 – Het Utrechts Archief
p.63 – Het Utrechts Archief
p.-67 – www.facilitaire-info.nl
p.68 – © Rijkswaterstaat | Your Captain Luchtfotografie
p.71 – Dienst Ruimtelijke Ordening Amsterdam
p.72 – Rob Pael
p.73 – Ministerie van BZK (Buitenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (via omgevingswetportaal.nl)
p.74 links – Buurtsportcoach Kompas (via sportenstrategie.nl)
p.74 rechts – Rijkinstituut voor Volksgezondheid en Milieu
p.76 – kaart Urhahn
p.78 – kaart Urhahn
p.80 – kaart Urhahn
p.81 – boven: Het Utrechts Archief
p.81 onder – Vivian Hylkema via Pixabay
p.82 – kaart Urhahn
p.83 foto rechtsonder – Wendy van Kessel

